

શ્રુત્ય કામે ધૃત્

ગાંધીનું બલિદાન અને આર્ય સુખાદું શું?

સૂરજ સામે ધૂળ

ગાંધીનું બલિદાન : અને સાચું શું, ખોટું શું.

યુનીભાઈ વૈદ્ય

ગુજરાત લોકસમિતિ

લોકસમિતિ કંપાઉન્ડ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૧

સહયોગ રાશિ : ૩.૦૦ રૂપિયા

Sooraj Same Dhool

Gandhinu Balidan : Sachun Shun, Khotun Shun.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઓગસ્ટ, ૧૯૯૮ : પ્રત	:	૧૦૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ : ઓગસ્ટ, ૧૯૯૮ : પ્રત	:	૧૦૦૦૦
ત્રીજી આવૃત્તિ : સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮ : પ્રત	:	૩૭૦૦૦
પુનર્મુદ્રણ : ઓક્ટોબર, ૧૯૯૮ : પ્રત	:	૧૦૦૦૦
પુનર્મુદ્રણ : ઓક્ટોબર, ૧૯૯૮ : પ્રત	:	૧૦૦૦૦
ચોથી આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ : પ્રત	:	૫૦૦૦
હિંદી- વારાણસી આવૃત્તિ પહેલી	:	૧૦૦૦૦
વારાણસી બીજી આવૃત્તિ	:	૬૦૦૦
ભોપાલ આવૃત્તિ	:	૨૦૦૦૦
મુંબઈ આવૃત્તિ પહેલી	:	૧૫૦૦
દિલ્લી આવૃત્તિ પહેલી	:	૧૨૦૦૦
મરાઠી આવૃત્તિ પહેલી	:	૨૦૦૦
" આવૃત્તિ બીજી	:	૧૫૦૦
તેલુગુ આવૃત્તિ પહેલી	:	૧૦૦૦
અંગ્રેજી આવૃત્તિ પહેલી	:	૫૦૦૦

સહયોગ રાશિ : ૩-૦૦ રૂપિયા

પ્રાપ્તિ સ્થાન:

(૧) ગુજરાત લોકસમિતિ, લોકસમિતિ કંપાઉન્ડ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૧ ફોન : ૫૫૦૭૨૯૬	(૨) ગુજરાત લોકસમિતિ, ગાંધી આશ્રમ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૨૭ ફોન : ૭૫૫૭૧૯૯
---	---

પ્રકાશક :

ગુજરાત લોકસમિતિ

ટાઈપ સેટિંગ : અક્ષર નિર્માણ,

બી-૫, રંભા કોમ્પ્લેક્સ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સામે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૧૪

ઉજાસ ભણી

‘વધનું તત્ત્વજ્ઞાન’ કેમ જાણે સ્વીકૃતિ પામી રહ્યું હોય એવા વાતાવરણ વચ્ચે યુનીકાકા સવાલજવાબ રૂપે આ થોડીકેક બુનિયાદી વાતો ને વિગતો લઈ આવ્યા એ માટે ગુજરાત — ખાસ તો એની ઊછરતી ને ઊછળતી પેઢી એમની ઋણી રહેશે.

રામાયણ અને મહાભારત જેમ આપણા સાંસ્કૃતિક સ્થિત્યંતર અને સમાજપરિવર્તનની મથામણોનો જીવંત ચિતાર છે તેમ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સ્વરાજ માટેનો સંગ્રામ અને એનું ગાંધીદીપું નેતૃત્વ આપણા સમયના મહાકાવ્ય સમાન છે.

આવું મહાકાવ્યોપમ જીવન જીવતે જીવતે ઈસુ ને સોક્રેટીસની જેમ જ - બલકે ખાસ તો, લિંકનની પેઠે મૃત્યુનું વરદાન પામેલ ગાંધી વિશે અણમાહિતી ને ગેરમાહિતીનું એક આખું સત્ર રોજની ત્રણ પાળીના હિસાબે આ દિવસોમાં ચાલ્યું છે, અને વધનિષ્ઠાનું અમ્મનવીય રાજકારણ ખેલનાર તત્ત્વો ને પરિબળો રાષ્ટ્રજીવન વિશે અધિકારી વિદ્વાનો પૈકી ખપે એવો ઘાટ બની આવ્યો છે.

આ સંજોગોમાં ‘મી નથુરામ ગોડસે બોલતોય’ નાટક નિમિત્તે જે ઊહાપોહ ચાલ્યો તે નવયુગલક્ષી સફાઈની દૃષ્ટિએ જરૂરી તક પૂરી પાડનારો છે. યુનીકાકાએ એનો રચનાત્મક કસ ઠીક કાઢ્યો - એકવીસમી સદીમાં જેને સહારે જવાનું છે એ વ્યક્તિત્વ ને કર્તૃત્વ વિશે એથી પ્રકાશ મળશે, અને જે વાનાં છોડ્યાથી જ આગળ વધી શકાવાનું છે એને વિશે પણ ફોડ પડી રહેશે.

લેખકના બે બોલ

ગાંધીવાળાઓની એક કમી છે, અધ્યયન નથી કરતા, નીચું ઘાલી આંખ મીંચી કામમાં મંડવા રહે છે. એમાંનો જ અને એવો જ એક હું પણ છું. એટલે જ્યારે પ્રદીપ દળવીના નાટક “મી નથુરામ ગોડસે બોલતોય” ભજવાવા લાગ્યું અને એને લઈને મુંબઈમાં ને દિલ્હીમાં ધમાલ થઈ ત્યારે બધાં સફાળા જાગ્યા. આભાર પ્રકાશ ન. શાહનો, રમેશ ઓઝાનો, જગન ફડણીસનો અને એવા બધા મિત્રોનો કે હું જાણતો હતો તેથી વધારે માહિતી એમના લેખોમાંથી અને ખાસ તો પ્રકાશ શાહ સાથેની વાતમાંથી મળી. એમ આ પુસ્તિકાની સંભાવના ઊભી થઈ. ચાલુ કામોમાં રજા પાડી આ પુસ્તિકા તૈયાર કરી. જે જે મિત્રોએ પુસ્તિકામાંના વસ્તુ વિષે જાણ્યું તે લોકોએ એના પ્રચાર પ્રસાર માટે ઉત્સાહ દાખવ્યો છે તેથી હિમ્મત કરી ગુજરાતની પ્રજાના હાથમાં આ મૂકીએ છીએ. આ લખતી વખતે હું પૂરેપૂરો સભાન હતો કે દુનિયાભરના પંથોના કટ્ટર અનુયાયીઓ ક્યારેક ને ક્યારેક પોતાની પંથાંધતાના ભોગ બની આંધળા ઝનૂન, અસહિષ્ણુતા અને હિંસામાં સરી પડવા હતા. એમનું એ વર્તન ધર્મને અનુરૂપ લગારે નહોતું અને નથી. એટલે લોકચિત્તમાં ધર્મ અને હિંસા ભેગાં થઈ જાય અથવા એ બે એક સાથે હોઈ શકે એવી ગેરસમજ ઊભી થાય તે બરાબર નથી. તેવી જ રીતે એક ઝનૂનીના કૃત્યને એના આખા સમાજ પર મઢી દેવાય છે એવી ગેરસમજ પણ ન થવી જોઈએ. એ બંનેને છૂટાં પાડવાં જોઈએ. બીજે હાથે મને એની પણ પૂરી સભાનતા હતી જ કે હિન્દુ ધર્મ દુનિયાના તત્ત્વ-બહુલતા અને આચારમાં ઉદાર ગણાતા ધર્મોમાંનો એક અને અગ્રણી છે. મને એ વાતની પણ ખબર છે કે ભારતીય જનતા પાર્ટીએ હમણાં જ એમના મુખપત્ર “બીજેપી ટુડે”માં એક લેખ છાપ્યો હતો જેમાંથી ફલિત થતું હતું કે ગોડસે તો બ્રિટિશ શાહીવાદીઓના હાથમાં રમી ગયો હતો. સાચે જ, કોઈ પણ શાણી વ્યક્તિ, રાષ્ટ્રીય પક્ષની તો વાત જ છોડો, ગોડસેએ કરેલા ધૃષ્ટિત કૃત્યને પોતાની સાથે જોડી ન શકે. પણ સાથે સાથે મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે આજ સુધી ધારણાઓની જે ધૂળ જામી છે તેને ઉડાડવા માટે હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે.

મને બીજી પણ એક વાતનો ખેદ છે. આમાં આર એસ એસ અંગે પણ આકેપાત્મક સંકેત હોવાનું કોઈને ભાસી શકે. આર એસ એસે આ જઘન્ય કૃત્યના કરનારાનો જાહેર રીતે અસ્વીકાર કરી લીધો હતો તેમ છતાં આમ બન્યું છે. પરંતુ એના મુસ્લિમ-વિરોધી અને ગાંધી-વિરોધી મનોવલણો- જેમાંનું એક જન્મજાત છે અને બીજું પ્રવાહ-પ્રાપ્ત છે - તે એમની અક્ષમતાઓ છે. જો કે આર. એસ. એસે. એ બંનેનો પણ અસ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ એમના અનુયાયીઓનાં વાણી અને વર્તનમાંથી જુદી જ વાત ફલિત થાય છે. ભગવાન કરે, મારી વાત ખોટી ઠરે.

સર્વ સેવા સંઘના બંગ સાહેબે આ પુસ્તિકાને હિન્દી જગતમાં મોકલવા તત્પરતા દેખાડી, બને તો દેશની તમામ ભાષાઓમાં લઈ જવા યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવા પોતાના તરફથી જ કહ્યું. ગાંધીજી કેવળ ગુજરાતના જ કે ભારતના જ નહોતા, એ તો સમગ્ર માનવતાની સંપત્તિ હતા. માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ પાડે તેવી જાતિ, ધર્મ, રાષ્ટ્રીયતા કશાના સીમાડા એમને મંજૂર નહોતા. તેથી ગાંધીજીની હત્યાનાં કારણોની ચર્ચાને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી આ પુસ્તિકા અંગ્રેજીમાં પણ મુકાય તે અમને ઈચ્છનીય લાગ્યું. તેથી દેશ અને પરદેશના પાઠકો માટે અંગ્રેજી અનુવાદ પણ કર્યો છે. એ માટે અમે પ્રા. શ્રી રમેશ દવેના ઋણી છીએ.

તેવી જ રીતે પ્રાધ્યાપક શ્રી પ્રવીણ શેઠ, શ્રી ચી. ન. પટેલ, અને એમની દીકરી દીના પટેલ તથા મારા યુવાન સાથી સાગર રબારીનો આભાર ન માનું તો નગુણો ગણાઉં. એ લોકોએ આ પુસ્તિકાને સારી ને વધારે સારી બનાવવા માટે મારા કરતાં પણ વધારે કાળજી દાખવી છે.

જે જે લોકોએ આ પુસ્તિકા વાંચી તેમણે જે ઉત્સાહવર્ધક પ્રતિસાદ દીધો તેણે તો મને એમના ઊમળકામાં ડુબાડી જ દીધો. ત્રણ જ મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં પાંચ ભાષામાં થઈને પુસ્તિકા ૧,૩૬૦૦૦ ની સંખ્યા પર પહોંચી ગઈ. અને બીજી છ ભાષામાં એના અનુવાદ અને છાપકામની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. એમના એ પ્રતિસાદે મારા પ્રયત્નોમાં શક્તિનો સંચાર કર્યો છે.

આ નાનકડી પુસ્તિકાથી સત્યની થોડી પણ સેવા થઈ શકી તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.

પુસ્તિકામાં સમાવાયેલા મુદ્દા

- ૧ અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય અને એની સીમા. ગાંધીની અભિવ્યક્તિને રૂંધવા માટે એની હત્યા સુધ્ધાં કરવાનો ગોડસેને અધિકાર, પરંતુ એ હત્યા-પંથને યોગ્ય ઠરાવવા અને ઉશ્કેરણી ફેલાવવાને માટે જ લખાયેલા તથા હડહડતા જુઠાણા પર આધારિત નાટક પર પ્રતિબંધ મુકાય તો તે પાયાના અધિકારનો ભંગ લેખાય એવું કહેનાર બુદ્ધિને શું કહેવું?
- ૨ ગાંધીજીના ખૂન માટે થયેલા પ્રયાસો ક્રમવાર.
- ૩ દંડ દેવાનો અધિકાર કેવળ સરકારને, બીજા કોઈને નહીં.
- ૪ હત્યા કરવા માટે રજૂ કરાયેલાં કારણો - નરદમ જુઠાણું. આ કારણોનો જન્મ પણ થયો નહોતો ત્યારે પણ હત્યાના પ્રયાસો થયેલા - તે શા માટે?
- ૫ મુસ્લિમોને રાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટેના વિશેષ પ્રયાસ ગાંધીજીના ભારતમાં આવ્યાના ઘણા પહેલાંના ચાલુ હતા.
અલગ મતદાર મંડળો - મુસ્લિમોને વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં વધુ પ્રતિનિધિત્વ - એમાં અન્ય નેતાઓની ભૂમિકા.
- ૬ પાકિસ્તાનની વિભાવના - હિંદુવાદીઓ દ્વારા અભાનપણે ખુલ્લું સમર્થન.
- ૭ મુસ્લિમોને અપનાવવાની અને અળગા કરવાની પ્રક્રિયા.
- ૮ ગાંધીજીની ઈશ્વર-નિષ્ઠા, ધર્મ-નિષ્ઠા અને સહજ વ્યાપક માનવધર્મની અભિવ્યક્તિ સામે હિંદુધર્મના ઈજ્જરદારોની લાચારી.
- ૯ અભેદની ગાંધી-સાધના, અલગાવવાદની હિંદુવાદીઓની પ્રક્રિયા.
- ૧૦ ગોબેલીયન ચાલ - એક જ જુઠાણું સો સો વાર રટવા કરો - લોકો માનતા થઈ જશે - ગાંધીજી અને કોંગ્રેસને બદનામ કરવાની ચાલ.
- ૧૧ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો અને કોંગ્રેસ.
- ૧૨ માઉન્ટબેટનનું આખરીનામું - કોંગ્રેસની વિમાસણ.
- ૧૩ છેલ્લે દેવાયાની લાગણી - અસાધ્ય પરિસ્થિતિ સાથે નાદૂરકે સમાધાન.
- ૧૪ ભાગલાનો વિરોધ કરવામાં ગાંધીજીએ બીજા કેટલાકને સાથ કેમ ન આપ્યો? ન સમજાય તેવી હિંદુવાદીઓની માગણી.
- ૧૫ પંચાવન કરોડરૂપિયા - શઠ પ્રતિ શાઠ્યંની નીતિ અસ્વીકાર - નૈતિકતાનો વ્યાપક પ્રતિભાવ
- ૧૬ એવું શું થયું કે ગાંધીજી આખા દેશ પર છવાઈ ગયા?
- ૧૭ હત્યાનું કાવતરું કેમ રચવું પડ્યું? હત્યા માટે જવાબદાર કોણ?
- ૧૮ આકરાં વેણ કેવળ હિંદુઓને જ નહીં, મુસલમાનોને પણ.

સૂરજ સામે ધૂળ
(ગાંધીનું બલિદાન : સાચું શું, ખોટું શું)

પ્રશ્ન ૧ : “ મી નથૂરામ ગોડસે બોલતોય ” નાટક પર પ્રતિબંધ મુકાયો તે અભિવ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકાર પરની તરાપ નથી? ગોડસેએ જે કર્યું તે એના મત પ્રમાણે એક ધર્મકૃત્ય હતું અને એની પાછળ એક ધર્મ-વિચાર હતો. જેમ કંસ વધ, શિશુપાલ વધ તેમ ગાંધી વધ પણ ધર્માનુસારનું કૃત્ય છે એવો વિચાર આ નાટકમાં વ્યક્ત થાય છે. વિચારનો જવાબ વિચારથી આપવો જોઈએ. પ્રતિબંધ મૂકીને વિચારને રૂંધવાનું કામ થયું છે એમ નથી લાગતું?

ઉત્તર : છેલ્લી વાતને પહેલી લઈએ. ગોડસેના નાટક પર પ્રતિબંધ ન મુકાય, એના વિચારની અભિવ્યક્તિ ન રૂંધાય એમ કહો છો ત્યારે પૂછી શકાય ખરું કે ગોડસેએ વિચારનો જવાબ વિચારથી આપ્યો હતો ખરો? ગાંધીજીની અભિવ્યક્તિને રૂંધવા માટે તો એમની હત્યા કરવા સુધ્યાંનો ગોડસેને અધિકાર, અને એ અમાનવીય હત્યાવાદને યોગ્ય ઠરાવવા અને ઉશ્કેરણી ફેલાવવા માટે જ લખાયેલા અને હડહડતા જુઠાણા પર આધારિત નાટક પર પ્રતિબંધ મુકાય તો તે પાયાના અધિકારનો ભંગ લેખાય એમ કહેનાર બુદ્ધિને શું કહેવું? પ્રશ્ન કરતાં પહેલાં તમને આ સૂઝવું જોઈતું હતું. ગોડસેએ તો જે કર્યું તે કર્યું, એને આજે પાછું વાળી શકીએ તેમ નથી પરંતુ એણે એક યુગદષ્ટા વિશ્વવંદ્ય મહાપુરુષના જીવનને ટૂંપી નાખ્યું તે અધર્મી કૃત્યને ધર્મકૃત્ય અને એની પાછળની તર્કબાજીને ધર્મ-વિચાર કહેવાય, અને વિચારનો જવાબ વિચારથી આપવો જોઈએ એમ કહેવાય ત્યારે Satan quotes scriptures-શેતાન શાસ્ત્ર શીખવવા નીકળ્યો એ કહેવત યાદ આવી જાય તો એ ખોટું શી રીતે કહેવાય ?

રહી વાત અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યની અને એના પરના પ્રતિબંધની. બંધારણે કલમ ૧૯(૧) થી અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને મૂળભૂત અધિકાર લેખ્યો છે, તો સાથે એના દુરુપયોગને રોકવા માટે કલમ ૧૯(૨)થી જોગવાઈઓ પણ આપી છે. બંધારણે વિરોધી વિચારને કાયદેસરનું સ્થાન આપ્યું છે. તેથી તો વિરોધપક્ષના નેતાને કેબિનેટ કક્ષાના મંત્રી જેવાં મોભો, સ્થાન અને સગવડ અપાય છે, તેમ છતાં એ અધિકાર અબાધિત નથી, ચોક્કસ બંધનોની મર્યાદામાં એને બાંધ્યો છે.

અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરનાર વિવેક ચૂકે અને સમાજને નુકસાન પહોંચાડે તેવો વ્યવહાર કરે તો? તો સમાજે યા સરકારે હસ્તક્ષેપ કરવો પડે. સમાજ હસ્તક્ષેપ કરે તો કાયદો હાથમાં લીધો કહેવાય, એ ક્યારેક ઉચિત પણ નીવડે અને ક્યારેક અનુચિત પણ નીવડે.

આ નાટકમાં હકીકતોને મચડીને ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે, તથા સરકારમાં મંજૂરી માટે જે લખાણ આપ્યું હતું તેના કરતાં બોલતી વખતે વધારે ઉશ્કેરણીજનક શબ્દો અને વાક્યો ઉમેરવામાં આવતા હોવાનો આક્ષેપ એના પર હોવાનું સાંભળ્યું છે. એના લેખક કહે છે કે આ નાટક જોઈને પ્રેક્ષકો બહાર નીકળે ત્યારે રસ્તામાં આવતાં ગાંધીજીનાં પૂતળાં તોડી નાખે અને ગાંધીજીના નામનાં પાટિયાં ભાંગી નાખે ત્યારે નાટક સફળ થયું એમ એ માનશે. વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ઉશ્કેરણી કરવાની ગણતરીથી જ નાટક રચાયું છે, અને તેમાંય ચાવવાના ને દેખાડવાના જુદા રાખ્યા હોવાનું કહેવાય છે જેથી કાયદાની ચુંગાલમાંથી બચી શકાય. આ વિવેક-ચૂક નથી, ગણતરીપૂર્વકની બેઈમાની છે. આવા કૃત્યને બચાવવા અને ન્યાય ઠેરવવા માગતી બુદ્ધિ બીજું કંઈ નથી, મનોવૈજ્ઞાનિક વિકૃતિ છે. સમાજને ખોટી હકીકતો પીરસી અવળેમાર્ગે દોરવાનો ગુનાઈત પ્રયત્ન છે. અમે અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને માનીએ છીએ, એને માટે જેલ પણ વેઠી છે, પરંતુ સ્વતંત્રતાની શરત છે સત્યનું પાલન અને સંયમ. સ્વતંત્રતા એટલે સ્વેચ્છાચાર નહીં.

પ્રશ્ન ૨: ગોડસેએ પોતાના બચાવનામામાં જે કહ્યું તે વ્યવસ્થિત અને ગળે ઉતરી જાય તેવો વિચાર લાગે છે. તમારું માનવું શું છે?

ઉત્તર : ગોડસેને ગાંધી-હત્યા બાદ પોતાનું બચાવનામું ઘડવા ઘણો વખત મળ્યો. એ ભણેલો ગણેલો તો હતો જ, એટલે મળેલા સમયના ગાળાનો એણે પોતાના પાપી કૃત્યને પુણ્યનાં વાઘાં પહેરાવવામાં કર્યો. પણ લોકતંત્રમાં આપણે દંડશક્તિ સરકારને આપી છે, દંડ દેવાનો અધિકાર સરકાર સિવાય કોઈને નથી અપાયો. ખૂન એ ખૂન છે, એનો બચાવ ન હોઈ શકે.

રહી વાત એ રજૂઆત વ્યવસ્થિત અને પ્રભાવક હોવાની. સામાન્ય માણસ આવી ભાવનાઓને ઉશ્કેરનારી વાતોથી અંજાઈ જાય, બેજવાબ બની જાય એમ બને. કોર્ટમાં શબ્દોની છલના અને ભાષણ કરવાની છટાથી ભલભલા માજિસ્ટ્રેટ ભૂલમાં નથી પડતા? આપણે ખોટાનું સાચું ને સાચાનું ખોટું થતું નથી જોતા? તેવું

ગોડસે કરી શક્યો હોય તેથી એ ગુનેગાર મટતો નથી. એક તો પાપ કર્યું અને ઉપરથી એને છાવરવા જૂઠું નિવેદન ઘડી લાવ્યો.

પ્રશ્ન ૩ : ગોડસેએ હત્યા કરી તે માટે ત્રણ કારણો અપાય છે : (૧) ગાંધીજીએ દેશના ભાગલા કર્યા - મંજૂર રાખ્યા અને (૨) પાકિસ્તાન જે આપણી સામે યુદ્ધમાં ઊતર્યું હતું તેને એનાં લહેણાં પપ કરોડ રૂપિયા ભારત સરકાર પાસે અપાવ્યા. (૩) અને, મુસલમાનોને વાજબી અધિકાર કરતાં વધારે આપીને પણ મનાવી લેવા પ્રયત્ન કર્યા, એટલે કે ખુશામત કરી. આ અંગે તમારે શું કહેવું છે?

ઉત્તર : ગાંધીજીની હત્યાના કુલ દસ પ્રયાસો થયા હતા એમ લાગે છે. એમાંના છ અંગે લેખિત નોંધ મળી શકી છે. પ્રયાસોનો આરંભ છેક ૧૯૩૪થી થયેલો. આમાંના ત્રણ પ્રસંગોમાં નથુરામ ગોડસે સંડોવાયો હતો. અને બધા જ પ્રસંગોમાં પૂનાના કેટલાક કટ્ટર રૂઢિવાદીઓ જ હતા એમ કહેવાય છે. છ પ્રસંગો પૈકી ચાર બન્યા ત્યારે દેશના ભાગલા કે પપ કરોડ રૂપિયાની વાત સ્વપ્નમાં પણ નહોતી. તો તે પ્રસંગોએ હત્યાના પ્રયત્ન માટે શું કારણ હતું? ટૂંકામાં કહીએ તો અંગ્રેજી કહેવત - Any excuse serves an evil-doer- પ્રમાણે પાપીને પાપ કરવા માટે ગમે તે બહાનું હોય તો ચાલે. એને ખૂન કરવું હતું, તે વખતે સામે જે બહાનું જડ્યું તેને કારણ તરીકે રજૂ કર્યું. પણ સવાલ તો એ છે કે એ જ પ્રવક્તા, એ જ પોલીસ, એ જ ન્યાયાધીશ અને એ જ ફાંસીગર! નથૂરામને આ બધું બનાવ્યો કોણે?

હત્યાના પ્રયત્નોની નોંધાયેલી ઘટનાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ૧૯૩૪ના રોજ પૂના મ્યુનિસિપાલિટીએ ગાંધીજીને સન્માનવા માટે ગોઠવેલા સમારંભમાં જતી વખતે બૉબ ફેંકવામાં આવ્યો. પરંતુ ભૂલથી બૉબ આગલી ગાડી પર પડ્યો જ્યારે ગાંધીજી પાછલી ગાડીમાં હતા. આ હુમલામાં મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર, બે પોલીસ અને બીજા મળી સાત જણ ગંભીર રીતે ઘવાયા. આ હુમલા વખતે ભાગલાની કે પપ કરોડ રૂપિયાની વાત ક્યાં હતી? છતાં આ જીવલેણ હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. જુલાઈ ૧૯૪૪માં ગાંધીજી પંચગનીમાં હતા ત્યારે એક દિવસ એક માણસ હાથમાં છરા સાથે ગાંધીજી પર ધસી આવ્યો હતો. એ માણસ એ આ નથૂરામ ગોડસે હતો એવી જુબાની પૂનાની સુરતી લોજના માલિક મણિશંકર પુરોહિતે આપી હતી. મહાબળેશ્વરના કોંગ્રેસના માજી સાંસદ અને તે વખતના

સતારા જિલ્લા મધ્યવર્તી બેંકના અધ્યક્ષ શ્રી બિ.દા. ત્રિસારે ગુરુજીએ નથૂરામના હાથમાંથી છરો પડાવી લીધો હતો. ગાંધીજીએ ત્યાર બાદ તરત જ નથૂરામ ગોડસેને મળવા માટે બોલાવ્યો. પરંતુ એ ન ગયો. જે લોકો આજે કહે છે કે વિચારનો જવાબ વિચારથી આપવો જોઈએ તે લોકોએ આ ઘટના પણ નોંધવા જેવી છે. અને ગાંધીજી તો ગમે ત્યારે મળવા આવનારને મળતા જ હતા, છતાં નથૂરામ મળ્યો નહોતો એ એક હકીકત છે. આ વખતે પણ ભાગલાની કે પપ કરોડની વાત નહોતી. તો પછી હત્યાનો પ્રયાસ કેમ?

૩. ત્રીજો પ્રયાસ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪માં થયો. ગાંધીજી મહંમદ અલી જિન્ના સાથે વાટાઘાટ કરવા મુંબઈ જવાના હતા. એ પ્રસંગનો ગેરલાભ લેવા પૂનાથી એક જૂથ વર્ધા ગયું હતું. એમના પૈકીના એક જજ ગ.લ. થત્તે નામના માણસ પાસેથી પોલીસને છરો મળી આવ્યો હતો. થત્તેનો બચાવ એવો હતો કે એ તો ગાંધીજી જે કારમાં બેસીને જવાના હતા તેના ટાયરને ફોડી નાખવા માટે હતો. પરંતુ પ્યારેલાલ લખે છે કે એ દિવસે સવારે એમના પર પોલીસ અધિકારી-ડી.સી.પી.નો ફોન આવ્યો હતો કે દેખાવકારો અમંગળ ઘટનાની તૈયારી કરીને આવ્યાની માહિતી હોવાથી એમણે નાછૂટકે અગમચેતીનાં પગલાં ભરવાં પડશે. ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો કે પોતે એકલા દેખાવકારોની સાથે ચાલતા જશે અને દેખાવકારો એમને ગાડીમાં બેસીને જવાની રજા ન આપે ત્યાં સુધી એ એમની સાથે ચાલતા રહેશે. પરંતુ ગાંધીજીનો નીકળવાનો સમય થાય તે પહેલાં પોલીસે દેખાવકારોને પકડી લીધા. હવે આ વખતે ભાગલા સ્વીકાર્યાની કે પપ કરોડની વાત ક્યાં હતી?

૪. ૨૯ જુન ૧૯૪૬ના રોજ ચોથો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજી ખાસ ટ્રેન વાટે મુંબઈથી પૂના જતા હતા. ત્યારે નેરળ અને કર્જેત વચ્ચે પાટા પર મોટા પથ્થરો મૂકી ટ્રેન ઉથલાવવાનું કાવતરું કરવામાં આવ્યું હતું. રાતનો વખત હોવા છતાં મોટરમેનની સાવધાનીને કારણે ગંભીર અકસ્માત ન થયો. છતાં એન્જિનને નુકસાન થયાની વાત નોંધાઈ છે. અને, આ પ્રયાસ બાદ ગાંધીજીએ પ્રાર્થનાસભામાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે હું સાત વાર આ રીતના પ્રયાસથી બચી ગયો છું. હું એમ મરવાનો પણ નથી, હું તો ૧૨૫ વર્ષ જીવવાનો છું. આ વાતનો ઉલ્લેખ નથૂરામ ગોડસે પોતાના સામયિક

“અગ્રણી”માં કરે છે અને કહે છે, “પણ જગુ કોણ દેતો?” - એટલે તમને જીવવા કોણ દેવાનું છે? મતલબ કે એમના ખૂનનો નિરધાર એ ક્યારનો કરીને જ બેઠો હતો. એ વખતે પણ ભાગલાની કોઈ વાત નહોતી કે નહોતી પપ કરોડની વાત.

૫. અને ૬. ૨૦મી જાન્યુઆરીના રોજ મદનલાલ પાલવાએ બોંબ ફેંકી હત્યાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો અને ૩૦મી જાન્યુઆરીએ નથુરામ ગોડસેએ ગાંધીજીનું ખૂન કર્યું. તા. ૧૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ પછી થયેલી આ ઘટનાઓ પ્રસંગે ભાગલા અને પપ કરોડના મુદ્દા ઊભા થયા હતા, તે પહેલાં એ ક્યારેય નહોતા.

આના પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ કહેવાતા હિંદુવાદીઓ ખૂન કરવાનાં કાવતરાં તો કેટલાંય વરસો પહેલેથી ઘડતા આવ્યા હતા. એમને તો પોતાનું પાપ ઢાંકવા બહાનાની જરૂર હતી. જે વખતે જે મળ્યું તે ખરું.

પ્રશ્ન ૪ : મારે સીધું પૂછવું છે કે ગાંધીજીએ મુસલમાનોને વધારે પડતા ધાબડ્યા તેથી છેવટે પાકિસ્તાનનું નિર્માણ થયું એમ તમને નથી લાગતું ?

ઉત્તર : માણસ માણસ વચ્ચેની અલગતા ત્રણ તબક્કામાં થતી હોય છે. પહેલાં મનમાં અપના પરાયાનો ભેદ ઊભો થાય છે. આ છે અલગતાનું બી. એને કોંટો ફૂટે ત્યારે શાબ્દિક બોલાચાલી થાય છે, અને છેવટે એ વધી જતાં અલગતા ઊભી થાય છે. ભારતને એક રાખવાની તાલાવેલી હિંદુવાદીઓને હતી તેટલી જ ગાંધીજીને અને એમની સાથેના રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓને હતી. બંને ઈચ્છતા હતા કે ભારતના ભાગલા ન પડે. બંને ઈચ્છતા હતા દેશની અખંડતા અકબંધ ટકી રહે. પરંતુ બંનેની રીતો જુદી હતી. હિંદુત્વવાદીઓ મુસલમાનોને કહેતા હતા કે તમે તો મ્લેચ્છ અને યવન છો, અમારે અને તમારે ન જ બને. આ દેશ અમારો છે. આ આર્યાવર્ત છે, તમે પારકાં હોવાં છતાં જુદા પડવાની સ્વતંત્રતા નથી, અમારી સાથે જ રહેવાનું છે. અમે આ દેશના પહેલા માલિક છીએ, તેથી અમે તમને રાખીએ તે જ રીતે તમારે અહીં રહેવાનું છે. ગાંધીજી અને એમના જેવા બીજા રાષ્ટ્રવાદી સમજતા હતા કે ધર્મ પરિવર્તન થયું તેથી શું? લોહીને નાતે એ આપણાં જ ભાંડુ છે, એમને “તમે પારકાં છો, પારકાં છો” એમ કહેવાથી એમનામાં પારકાપણાની ભાવના પેદા થવાની અને જેટલું કહેતાં જઈશું તેટલી એ ઘુંટાતી જવાની. એમને ભેગા રાખવા સારુ કેવળ ઉપર

ઉપરથી 'તમે અમારાં છો' એમ કહેશો તો તે પણ ભૂલ થશે, સાચા દીલથી અપનાવીશું તો જ પરાયાપણાની ભાવના જશે, આપણાપણું જાગશે અને સાથે કામ કરતાં કરતાં અને સાથે જીવતાં જીવતાં એ આપણાપણું સ્વભાવગત બની પાકું થશે. સમયને ઘસારે ઘા વકરે પણ ખરા અને ઘા રુઝાય પણ ખરા. આપણે શું કરવું છે, ઘાને વકરાવવો છે કે રુઝાવવો છે? ઘા પર મીઠું ભભરાવવું છે કે મલમ લગાડવો છે? આ આપણે નક્કી કરવાનું છે. હિંદુત્વવાદીઓએ મીઠું ભભરાવવાનું કામ કર્યું અને ગાંધીજી અને એમના સાથીઓ મલમ લગાડવા મથતા રહ્યા.

આમાં હિંદુ સમાજમાંના જાત પાંત અને ઊંચ નીચના ભેદભાવોએ પણ કામ કર્યું છે. આ દેશમાં મુસલમાનોની વસ્તી આટલી શી રીતે થઈ? કોઈ કાળે હિંદુઓમાંથી કેટલાકે પોતે થઈને ઈસ્લામ ગ્રહણ કર્યો હતો કારણ કે એમને હિંદુઓમાંની જાત પાંતની અને ઊંચ નીચની ભાવના વગેરે ખટકતી હતી તથા અનેક દેવ દેવીઓની પૂજા ખોટી લાગતી હતી. કેટલાક એવા પણ હતા કે જેમને હિંદુ સમાજ નીચ અને અસ્પૃશ્ય ગણતો હતો. આવા લોકો ગયા પણ સાથે મનમાં ખારાશ લઈને ગયા, જ્યારે ઘણા એવા પણ હતા કે જેમને બળજબરીવશ મુસલમાન બનવું પડ્યું. આમાંના ઘણા લોકો પાછા ફરવા માગતા હતા. પરંતુ એમને માટે હિંદુ સમાજનાં બારણાં બંધ થઈ ગયાં હતાં. દેશમાં આજે જે મુસલમાનો છે તે અને પાકિસ્તાનમાં તથા બાંગ્લાદેશમાં છે તે બધા જ એક કાળે હિંદુ હતા. બહુ જ ઓછા અરબસ્તાની મૂળના હશે, શોધ્યા ન જડે એટલા. એટલે મૂળ એ લોહી હિંદુઓનું જ છે. પરંતુ અદ્વૈતવાદી હિંદુઓએ એમના દ્વૈતવાદી વહેવારને કારણે મુસલમાનોમાં જુદાપણાની ભાવના જન્માવી. હિંદુ સમાજ ઊંચનીચના અને આભડછેટના ખ્યાલોને કારણે એમને પોતાની સાથે બેસાડી ન શક્યો કે પોતાનામાં પાછા લઈ ન શક્યો. ઈતિહાસમાં પુરાવો છે કે કાશ્મીરના મુસલમાનોએ એક કાળે પાછા હિંદુ બનવા ઈચ્છ્યું હતું પરંતુ કાશ્મીરના પંડિતોએ લાંબી શાસ્ત્રીય ચર્ચા-વિચારણા અંતે ના પાડી. આજે કાશ્મીર મુસલમાન-બહુલ હોવાને કારણે, પાકિસ્તાન એ હકીકતનો ઉપયોગ કરી રહ્યું છે અને એમ કાશ્મીર આપણા માટે માથાનો દુખાવો બની રહ્યું છે.

આ પારકાપણાની ભાવના પેઢી દર પેઢી ઊતરતી ગઈ, જેમનું હિત

એમાં હતું તેવાઓએ ખાસ કરીને તે વખતના રાજકર્તા અંગ્રેજોએ સ્વાર્થવશ એ વાતને વધુ ભડકાવી, બળવત્તર બનાવી, ટકાવી અને ફેલાવી. અંતે જિન્ના અને એમના સાથીઓ આવ્યા અને એ ભાવનાનો લાભ લઈ અંગ્રેજોની સીધી મદદને કારણે પાકિસ્તાનનું સર્જન કર્યું.

પ્રશ્ન ૫ : હજી એ પ્રશ્નનો જવાબ ન આવ્યો કે ગાંધીજી પર મુસલમાનોને અપનાવવા વિશેષ પ્રયત્નો કરવાનો આક્ષેપ છે એ વિષે તમારે શું કહેવું છે ?

ઉત્તર : મુસ્લીમોના તુષ્ટીકરણનો આક્ષેપ ગાંધીજી પર કરવામાં આવે છે, અને કહે છે કે એ તુષ્ટીકરણની નીતિને કારણે જ વિભાજન થયું, પરંતુ મુસલમાનોને મુખ્ય ધારામાં લાવવાના પ્રયાસો તો ગાંધીજી ભારત આવ્યા તે પહેલાંથી ચાલુ હતા. દા.ત. ૧૯૦૭માં ઈંગ્લંડમાં ૧૯૫૭ની પચાસમી જયંતી પ્રસંગે બોલતાં વીર સાવરકરે મુસલમાનોનો ઉલ્લેખ મેઘધનુષના એક રંગ તરીકે કર્યો હતો. ૧૯૦૯માં અલગ કોમી મતદાર મંડળોની રચના થઈ. ૧૯૧૬માં લખનૌ કરાર થયા તેમાં મુસ્લિમોની વસ્તી હતી તે કરતાં વધારે પ્રતિનિધિત્વ આપવાની વાતના ઔચિત્યનો અને માગણીનો સ્વીકાર થયો. ગાંધીજી એ વખતે ભારત આવ્યા હતા એ ખરું, પરંતુ હજી સાવ નવા સવા હતા. લખનૌ કરારની વાટાઘાટોમાં એમનો કોઈ હિસ્સો નહોતો. તો પછી કોણ હતા એના સૂત્રધારો? એમાં ત્રણ વ્યક્તિ મુખ્ય હતી - એની બિસાન્ટ, લોકમાન્ય ટિળક અને મહમ્મદ અલી જિન્ના. પોતાના નિર્ણયને વાજબી ઠેરવતાં લોકમાન્યે કહ્યું,

“કેટલાક મહાનુભાવોનો અમારા પર આક્ષેપ છે કે અમે મુસલમાન ભાઈઓને વધારે મહત્ત્વ આપી રહ્યા છીએ. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે સ્વશાસનનો અધિકાર કેવળ મુસલમાનોને આપે તો પણ મને વાંધો નથી. રાજપુતોને એવો અધિકાર મળે તો પણ વાંધો નથી. એ અધિકાર હિંદુઓમાં સૌથી પછાત વર્ગોને આપે તો પણ મને વાંધો નથી. ભારતના કોઈપણ સમુદાયને એ અધિકાર મળે, મને વાંધો નથી. મારા આ નિવેદનમાં સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પ્રતિનિધિત્વ છે. તમે કોઈ ત્રીજા પક્ષ સાથે લડતા હો ત્યારે સૌથી જરૂરી હોય છે આપસી એકતા, જાતીય એકતા, ધાર્મિક એકતા અને જુદી જુદી રાજકીય વિચારધારાઓની એકતા.” લોકમાન્યના આ હિમ્મતભર્યા નિખાલસ નિવેદનથી, જે લોકો વિરોધ કરતા હતા તે બધા ચૂપ થઈ ગયા. (ભારત કા સ્વતંત્રતા સંઘર્ષ,

લેખક બીપીન ચંદ્ર અને બીજા, પાન ૧૨૦)

શ્યામા પ્રસાદ મુખર્જી પણ સ્વતંત્ર ભારતના પહેલા મંત્રી મંડળમાંથી છૂટા થયા ત્યાર બાદ હિંદુ મહાસભામાં ન ગયા. કારણ, એમને એમ લાગતું હતું કે સ્વતંત્ર ભારતમાં જે પક્ષમાં મુસલમાનો કે અન્ય કોમોને પ્રવેશ ન હોય તે કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. સુભાષ બાબુને તો ઊલટું કોંગ્રેસ સામે પણ ફરિયાદ હતી કે એ (કોંગ્રેસ) મુસ્લીમોને પૂરતી હિસ્સેદારી આપતી નથી. આના પરથી સમજાશે કે મુસલમાનોને સાથે લેવા જોઈએ એવી વાત કેવળ ગાંધીજીની નહોતી, હિંદુવાદી તેમ જ અન્ય નેતાઓ પણ એ માટે સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા હતા.

પ્રશ્ન ૬ : પાકિસ્તાનની દરખાસ્તને સ્વીકારી તો કોંગ્રેસે અને ગાંધીજીએ. એ ન સ્વીકારત તો પાકિસ્તાન થોડું જ બનવાનું હતું ?

ઉત્તર : પાકિસ્તાનની દરખાસ્ત ઘણી મોડી આવી, પરંતુ એનો સિદ્ધાંત તેના બહુ પહેલાં આવ્યો હતો. મહા કવિ ઈકબાલ જેમણે “ સારે જહાંસે અચ્છા હિન્દોસતાં હમારા ” લખ્યું હતું, ગીત ખૂબ સારું હોવાથી આઝાદીની ઊજવણીના પ્રસંગોએ ખૂબ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક આપણે ગાઈએ છીએ તે ઈકબાલે ૧૯૩૦માં અલાહાબાદ ખાતે મુસ્લીમ લીગના અધિવેશન સમક્ષ બોલતાં કહ્યું, “હું ઈચ્છું છું કે પંજાબ, નોર્થ વેસ્ટ ફ્રન્ટીઅર, સિંધ અને બલુચિસ્તાન એ બધાં એક થઈ જાય અને એક રાજ્ય બને. પશ્ચિમ-ઉત્તર અને ભારતને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી પશ્ચિમ-ઉત્તર મુસ્લિમ રાજ્ય, પછી તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બહાર હોય પણ એ જ મુસલમાનોનું આપરી ભાગ્ય છે એમ મને લાગે છે.”

ઈકબાલની આ વાત પર જાણે મંજૂરીની મહોર લાગી ૧૯૩૭માં. આ વાંચો :

“આજે હિંદુસ્તાન એકજીવ, એકાત્મ રાષ્ટ્ર થયું છે એવું માનવાની ભૂલ કર્યે આપણું કામ નહીં ચાલે. ઊલટું, આ દેશમાં મુખ્યતઃ હિંદુ ને મુસલમાન બેઉ રાષ્ટ્ર છે. અને એ માન્ય કરીને ચાલવું જોઈશે.” (સમગ્ર સાવરકર વાંગ્મય : રાઈટીંગ્સ ઓફ સ્વાતંત્ર્ય વીર સાવરકર, ગ્રંથ-૬, પાન-૨૯૬, મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતીય હિન્દુ મહાસભા, પૂના)

મહમ્મદ અલી જિન્નાના શબ્દો હોય તેવું નથી લાગતું ? છે ને ટુ નેશન થીયરી - બે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતનો ચોખ્ખો ને ચટ્ સ્વીકાર? કોણે આ મંજૂરીની મહોર

મારી અને ક્યારે? જાણવું છે? જાણો ત્યારે, ૧૯૩૭માં આપણા જ આ અમદાવાદમાં હિંદુ મહાસભાના અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી વીર સાવરકરે આ મંજૂરીની મહોર મારી હતી. ૧૯૪૩નું વીર સાવરકરનું એક વાક્ય નોંધાયું છે : "મને મિ. જિન્નાના બે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંત સામે કોઈ વાંધો નથી. અમે હિંદુઓ પોતે એક રાષ્ટ્ર છીએ, અને એ પણ એક ઐતિહાસિક તથ્ય છે કે હિંદુ અને મુસલમાન બે અલગ અલગ રાષ્ટ્ર છે." (ઈન્ડિયન એન્યુઅલ રજિસ્ટર ૧૯૪૩, ભાગ-૨, પાન નં. ૧૦) મુસ્લીમ લીગના અધિવેશનમાં ઈકબાલ કહે કે એમનું અલગ રાજ્ય (રાષ્ટ્ર) બનવું જોઈએ તો જ પાર આવશે, અને હિંદુ મહાસભાના મંચ પરથી વીર સાવરકર કહે કે આ બે પ્રજા બે છે, એક નથી, આ બે રાષ્ટ્રો છે. પછી ભાગલામાં બાકી શું રહ્યું? પાકિસ્તાનના સિદ્ધાંતને કોણે પુષ્ટ કર્યો? એનો ઉચ્ચાર પહેલો કોણે કર્યો? સ્વીકાર પહેલો કોણે કર્યો તે આમાંથી દીવા જેટલું સાફ થાય છે. અને આ એક જ વાક્ય સાવરકર બોલ્યા હતા એમ નથી, આખી હિંદુવાદી ચળવળનો પાયો જ હિંદુ મુસ્લિમ અલગતાના પાયો પર મંડાયો હતો - છેક ૧૯૨૦ની આજુબાજુમાં. દેશના ભાગલા માટે મુસ્લીમ લીગ જેટલી જવાબદાર છે, એટલા જ જવાબદાર આ હિંદુવાદીઓ છે, એ બેએ થઈને જ પાકિસ્તાનનું સર્જન કર્યું. એક બાજુ આ અલગતાવાદી ચળવળ ધીરે ધીરે પણ નક્કર રીતે આગળ વધતી હતી તો બીજી બાજુ કોંગ્રેસ અને ગાંધીજી હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે મથ્યા જ કરતા હતા. છેક દક્ષિણ આફ્રિકાના કાળથી ગાંધીજીની પ્રાર્થના સભામાં હિંદુ, બૌદ્ધ, મુસ્લિમ, પારસી, ઈસાઈ વગેરે સૌ ભળતા અને એ બધા ધર્મોના શ્લોકો આયાતો ગવાતાં અને ભજનો બોલાતાં. એક જ ઈશ્વરનાં આપણે બધાં સંતાનો છીએ એ વાત ઘુંટાતી જતી હતી, ગળે ઊતરતી જતી હતી. સાબરમતી આશ્રમમાં કુરેશી સાહેબ જેવા મુસ્લિમો પણ રહેતા હતા. આખી સ્વારાજ્ય ચળવળનું એક મહત્વનું અંગ હતું - કોમી એકતા. આ માટે સભાનપણે પ્રયત્નો થયા હતા તે બધા ઈતિહાસને પાને અંકિત છે. કોંગ્રેસમાં અખિલ ભારત સ્તરના કુડીબંધ મુસલમાન નેતાઓનાં નામ ગણાવી શકાય. - ડો. અન્સારી, હકીમ અજમલખાન, બદરૂદીન તૈયબજી, અરે, ખુદ જિન્ના એક કાળે કોંગ્રેસમાં હતા. અને એ બધા પર સિર-મોર જેવા ખાન અબુલ ગફાર ખાન હતા તો મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે હતા. જ્યારે હિંદુવાદી

આર.એસ.એસ. હિંદુ મહાસભા વગેરેમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની તો વાત છોડો, મુસલમાનો સામે વેરભાવ બાંધવાનો અને લડવાનો એક માત્ર એજન્ડા હતો. હવે તમે જ કહો કે અલગતાવાદને કોણે પોષણ આપ્યું હતું?

પ્રશ્ન ૭ : પણ તો પછી કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીએ પાકિસ્તાનને ટેકો આપ્યો એમ કહેવાય છે તેનું શું ?

ઉત્તર: હિટલરના સાથીઓમાં એક જુબરો જણ નામે ગોબેલ્સ હતો. એનો સિદ્ધાંત હતો કે ગમે તેવું જુઠાણું હોય તેનો વાંધો નહીં, પણ એને સતત રટવા જ કરો તો લોકો છેવટે એને સાચું માનતા થઈ જશે. જે હિન્દુવાદી રાજકારણીઓને ગમે તે રીતે પોતાનો રાજકીય રોટલો શેકી લેવો હતો, ચૂંટણીઓ જીતવી હતી એમણે ખૂબ જ સાતત્યપૂર્વક વ્યવસ્થિત અને દેશવ્યાપી સ્તર પર આ જુઠાણું વરસો સુધી ચલાવ્યું, લોક ભોળવાયું અને એનો લાભ પેલા લોકોને મળ્યો. એ તો હવે જગજાહેર છે. નહીં તો, દેશની આઝાદીની લડતમાં જેમનો એક ટકો પણ ફાળો નહોતો તેવા લોકો આજે રાજ્યોમાં ને દેશમાં ઊંચે આસને છે તેનું કારણ શું ? લોકોને અપાયેલી ગેરમાહિતી.

જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી અનેક ઘટનાઓ ઈતિહાસને પાને નોંધાયેલી છે. એક પ્રસંગ જુઓ. લોર્ડ વાવેલે જિન્નાને મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે અને ગાંધીજીને હિંદુઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ચર્ચા કરવા બોલાવ્યા. ગાંધીજી એમની ચાલાકીને કળી ગયા, એમણે કહ્યું કે જિન્નાને મુસ્લીમ લીગના (તમામ મુસલમાનો નહીં) પ્રતિનિધિ તરીકે અને મૌલાના અબૂલ કલામ આઝાદને કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલાવીને વાત કરો. સ્થિતિ એ થઈ કે વાવેલની ડાબે પણ મુસલમાન અને જમણે પણ મુસલમાન. બે કોમ, બે રાષ્ટ્રની વાત તો ક્યાંય સુધી કોંગ્રેસે નહોતી જ માની. અને, ગાંધીજીની તો વાત જ છોડો. એમણે તો એટલે સુધી કહ્યું હતું કે પાકિસ્તાન તો મારા મડદા પર થઈને રચાય તો ભલે.

પણ જિન્ના ભારતના મુસ્લીમોને ગુમરાહ કરી શક્યા હતા, ૧૯૪૬માં મધ્યસ્થ ધારાસભાની ચૂંટણી થઈ તેમાં મુસ્લિમ લીગને ૩૦માંથી ૩૦ બેઠક મળી અને પ્રાંતીય ધારાસભામાં ૪૯૨ બેઠકોમાંથી ૪૨૫ બેઠક મુસ્લિમ લીગને મળી. બે મળીને ૯૦% સીટો મુસ્લિમ લીગને ગઈ. (તારાચંદ, હિસ્ટ્રી ઓફ ધ ફ્રિડમ મુવમેન્ટ

ઈન ઈન્ડિયા, ગ્રંથ-૪, પબ્લિકેશન ડિવિઝન, ભારત સરકાર) આની અસર અંગ્રેજ સરકાર અને અંગ્રેજ પ્રજા પર થાય તે સ્વાભાવિક હતું. મતદાનથી નિર્ણય કરનાર અને એવા નિર્ણય માનનાર અંગ્રેજ સરકાર ઈચ્છા હોય તો પણ એથી ઊલટો નિર્ણય શી રીતે કરે? સામે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો પણ સારી સંખ્યામાં હતા, ઝાકીર હુસેન, મૌલાના આઝાદ, બિહારના પ્રો. અબ્દુલ બારી, રફી અહમદ કીદવાઈ અને એ સૌથી ઉપર તો નોર્થ વેસ્ટ ફ્રન્ટીયર પ્રોવીન્સમાં અબ્દુલ ગફારખાં વગેરે પાકિસ્તાનની રચનાના વિરોધી રહ્યા હતા. પરંતુ જિન્ના અને એમના સાથીઓની ઉશ્કેરણીથી ભારતભરમાં વર્ણવી ન શકાય એવી તંગદીલી અને ખૂનામરકી ચાલી. વળી અંગ્રેજોની નીતિ જ ભાગલા પાડવાની હતી. એટલે એ લોકોએ બાટલીમાંથી જે ભૂત બહાર કાઢ્યું હતું તેણે દેશના આમ આદમીના ચિત્તમાં ઘમસાણ મચાવી દીધું.

બીજી બાજુ, વિમાસણ એ હતી કે દેશના સ્તર પર કોઈ સમજૂતી નથી થતી તો અંગ્રેજોને સત્તા ન છોડવા માટે કારણ મળતું હતું, આઝાદી સરી જતી દેખાતી હતી. ઉપરાંત અંગ્રેજ સરકાર વતીથી માઉન્ટબેટને સાફ સાફ ચેતવણી આપી હતી કે આપેલી સમય મર્યાદામાં નીવેડો લાવો નહીં તો અમે (અંગ્રેજો) જેવી સ્થિતિ હશે તેવી સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલ્યા જશું. એનો અર્થ એ થયો કે નાનાં નાનાં અને મોટાં મળી લગભગ સાતસો જેટલાં રજવાડાં આઝાદ થઈ જશે. બ્રિટિશ શાસન હેઠળનો ભાગ પણ આઝાદ થશે. કેવળ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે જ કાપાકાપી નહીં, રજવાડાંઓ પણ એકબીજા પર અને બ્રિટિશ શાસનવાળા ભાગ પર આક્રમણ કરી શકે. આમ એક ભયંકર અરાજકતાની સ્થિતિ ઊભી થવાની સંભાવના રાષ્ટ્રના નેતાઓ સામે ઊભી થઈ ગઈ. શું કરવું? તેવા સંજોગોમાં કોંગ્રેસ અર્ધમ્ ત્યજતિ પંડિતાના ન્યાયે માની ગઈ.

ગાંધીજીને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એમને લાગ્યું કે એમને છેલ દેવાયો છે. પણ એ આઘાતની કળ વળ્યા બાદ એ પણ સમજાયું કે એ પોતે એટલે કોણ? એમની પોતાની એક જણની ઈચ્છાનું કેટલું મહત્ત્વ? એ હતોત્સાહ થઈ “હે ભગવાન મને ઉઠાવી લે”ની ભાવનામાં અને ભાષામાં બોલવા માંડ્યા અને, સાવ ભાંગી પડ્યાની હાલતમાં સૂઝે એટલું શાંતિ સ્થાપનાનું કામ કરતા રહ્યા. સેવાત્રામ જતી એક બહેને ત્યાંના આશ્રમવાસીઓ માટે સંદેશો માગ્યો તો કહે “.....હંમેશાં મારા તરફ જ નજર કર્યા કરવી એ તેમને માટે સારું નથી.

વસ્તુતાએ ઈશ્વરને હવે મારી તો પ્રાર્થના છે કે જીવન મારે માટે અસહ્ય બની ગયું છે માટે તું મને ઉપાડી લે." બીજા એક મિત્રને એમણે લખ્યું, "હું કદી પણ સેવાગ્રામ આવું એવો સંભવ દેખાતો નથી." (પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ ૪ પાન-૩૫)

ક્યાંય સુધી ગાંધીજીનું મન માનતું જ નહોતું. એમણે તો છેલ્લે એટલી હદે સૂચવ્યું કે જિત્રાને દેશના વડાપ્રધાન બનાવી અંગ્રેજો દેશ છોડી ચાલ્યા જાય. પણ માઉન્ટબેટનને, અને એમની વાતના પ્રભાવમાં આવી ગયેલી કોંગ્રેસને હવે ગાંધીજીની વાત અવહેવારુ લાગવા માંડી હતી.

છેવટે એમણે ગાંધીજીને પડતા મૂકીને જ નિર્ણય લીધો - ભલે પાકિસ્તાન થતું ! એ માટે પહેલાં પંડિત નહેરુ અને સરદાર પટેલ માઉન્ટબેટન વગેરેની સાથેની ચર્ચામાં પોતાની સંમતિ આપી ચૂક્યા બાદ જ ગાંધીજીને ખબર અપાઈ હતી. આમ છતાં એક વીર ખેલદીલ મિત્રની જેમ એ પોતાના સાથીઓને પડખે ખડા થઈ ગયા. એ સમજી ગયા હતા કે દેશમાં જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં કોંગ્રેસની શક્તિ તોડી નાંખવાથી દેશને કલ્પી ન શકાય તેવું નુકસાન થશે. દેશને સંભાળી શકે તેવી બીજી કોઈ તાકાત ત્યારે દેશમાં નહોતી.

પ્રશ્ન ૮ : તો પછી દેશના ભાગલા પડતા રોકવા આમરણ અનશન પર કેમ ન ઊતર્યા? આજે હિંદુવાદીઓનો આક્ષેપ આ જ છે કે એ આમરણ અનશન પર કેમ ન ઊતર્યા? અને પંચાવન કરોડની વાત પર કેમ ઊતર્યા ?

ઉત્તર: ગાંધીજીએ પોતે જ એનો જવાબ આપ્યો છે. એમના પર આવેલા એક કાગળની ચર્ચા કરતાં એમણે કહ્યું - હું એટલે કોણ? એક વ્યક્તિ તરીકે મારું કશું મૂલ્ય નથી. જે લોકોનો પ્રતિનિધિ બનીને હું બોલતો હતો તે લોકો આજે મને છોડી ગયા છે. એમને મારી વાત રુચતી નથી, એમને ભાગલા મંજૂર છે. એમની મજબૂરી છે, મને મારી રીતમાં આજે પણ એટલી જ શ્રદ્ધા છે, પરંતુ જેમને માટે અને જેમના વતીથી હું લડું છું તે જ જો ભાગલા સ્વીકારવા તૈયાર થઈ ગયા હોય, તે જ જો મારામાં વિશ્વાસ ધરાવતા ન હોય તો હું લડું કોના વતીથી? વળી, દેશ આખો હિંસા અને લોહીના ખેલ ખેલવા મંડી પડ્યો છે. હું ભાઈચારાની, શાંતિની, પ્રેમની વાત કહું છું તો લોકોને પાલવતી નથી. હિંદુઓ મુસલમાનોને આ દેશમાંથી હાંકી કાઢવા માગે છે. આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે ત્યારે દેશને અખંડ રાખવા લડું તો કોના બળે લડું? ભાગલાનો ઈન્કાર

એ કોઈ નાની સૂની બાબત નથી.

ભૌતિક ટુકડા તો થયા, પણ દિલ તો જોડાઈ જ શકે છે. એમણે ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનને મળવા જવા તથા જિન્નાએ લઘુમતીઓને જે વાયદા કર્યા હતા તેનો અમલ કેવોક થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જોવા પાકિસ્તાન જવાની પોતાની ઈચ્છા અનેક વાર જાહેર કરી હતી. એમણે એટલે સુધી કહ્યું કે હું પાકિસ્તાનને મારો જ દેશ ગણું છું તેથી મારે એ માટે પરવાનગી લેવાની જરૂર નહીં પડે. અને એ જીવ્યા હોત તો દુનિયા દેખત કે જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહમાં એક વખતે પ્રતિબંધનો ભંગ કરી નાતાલની સરહદ ઓળંગી હતી તેમ એ સત્યાગ્રહપૂર્વક પાકિસ્તાનની સરહદ પણ ઓળંગત. ભાગલાના ઈન્કાર માટેની એમની આ સત્યાગ્રહી રીત હતી. એમને પોતાને છેલ્લે દેવાયાની ભાવના જરૂર થઈ પરંતુ જે સાથીઓએ એમને જિંદગીભર સાથ આપ્યો તે સાથીઓની મજબૂરી પણ એ કળી શક્યા હશે. એટલે જે થઈ ચૂક્યું હતું તેને એમણે સીધેસીધું ન પડકાર્યું પરંતુ એમનું મન માન્યું નહોતું જે ઉપરની વાતોથી સિદ્ધ થાય છે.

બીજી પણ એક ઘટના થઈ હતી. કેટલાક લોકોએ દેશના ભાગલાના નિર્ણય સામે લડવા ગાંધીજીનો સાથ દેવા તૈયારી બતાવી હતી. આ લોકો કોણ હતા? આ લોકો તે હતા કે જે તે દિવસ સુધી ગાંધીજીને ગાળ દેતા હતા. આ તે લોકો હતા કે જેમને દેશની ભૌગોલિક એકતા તો અકબંધ રાખવી હતી પરંતુ દેશની જનતાના તો ભાગલા કરવા જ હતા - એ લોકો હિંદુ અને મુસલમાન, બે કોમ, બે રાષ્ટ્ર વગેરેની ભાષામાં બોલતા હતા. મુસલમાનોનું અહીં સ્થાન બે નંબરના નાગરિકનું હોવું જોઈએ એવી વાત કરતા હતા. હિંદુ ધર્મ તો અદ્વૈતની વાત કરે છે, આખું વિશ્વ એક કુટુંબ - વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની વાત કરે છે, પણ આ લોકોને માનવ માનવ વચ્ચે ભેદ કરવા હતા. જૂના વેરઝેરના હિસાબ ચૂકતે કરવા હતા. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે કુટુંબોમાં પણ એક વાર મન લડ્યાં, અને એ લડાઈ ચાલુ રહી તો છેવટે જુવારું જ થાય છે. હિંદુવાદીઓ આ વાત તે દિવસે તો નહોતા જ સમજ્યા, આજે પણ નથી સમજતા. એમને લડવા કારણ જોઈએ છે. હિંદુ અને મુસલમાન એવા બે ભાગલા ન હોય તો એમનું નેતૃત્વ - એમનો ધંધો જ બંધ થઈ જાય. આવા લોકોનો સાથ લેવાનું ગાંધીજી કેવી રીતે સ્વીકારે?

આમાં બીજી એક મોટી વાત જેનો જવાબ અમારે માગવાનો રહી જાય છે અને જે કોઈને પણ સમજાય તેવી નથી તે એ કે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કરવા જોઈતા હતા એવી વાત કેવળ હિંદુવાદીઓ જ કરે છે. વળી એ લોકો ગાંધીજીને તો દેશદ્રોહી, હિંદુદ્રોહી અને તેથી વધ કરવા લાયક ગણતા હતા તો પછી ગાંધીજી પાસે એવી અપેક્ષા શી રીતે રાખે છે કે તેમની લડાઈ ગાંધીજીએ લડી આપવી જોઈતી હતી? કેમ, એમના હિંદુવાદી નેતા સાવરકર, હેડગેવાર, મુખર્જી, ભોપટકર, મુંજે, ખરે વગેરે નહોતા શું? એ લોકો ખૂબ જાણતા હતા કે એમના નેતાઓ પૈકી એક બે ને છોડી જેમણે આઝાદીની લડતમાં કોઈ ત્યાગ કે બલિદાન દીધાં નથી, દુઃખો, કષ્ટો ભોગવ્યાં નથી, જનતા જેમનાં નામ પણ જાણતી નથી તેઓ ઉપવાસ કરે તો એની કોઈ અસર થવાની નથી. એ શક્તિ તો એકલા ગાંધીજીની જ હતી. ગાંધી ભારતમાં આવ્યા ત્યારે અનેક હિંદુવાદી નેતાઓ હતા. સાવરકર તો ગાંધીજીથી ઉમ્મરે દસ વર્ષ જેટલા નાના તરવરિયા યુવાન હતા. બીજા પણ કેટલાક નેતા હતા એ લોકો ગાંધીજીની જેમ કશું ગજું કેમ ન કરી શક્યા? એટલા માટે કે એમની વાતો આમ જનતાને સ્પર્શી શકે તેવી નહોતી. છતાં ખરી ખોટી જૂની વાતો સંભારીને લોકોનાં દિલોમાં વેરભાવ ને ઝેરભાવ ભરવા અને હિંસા ભડકાવવાના પ્રયત્ન સિવાય એમની પાસે બીજો કોઈ કાર્યક્રમ જ નહોતો.

બીજી એક વાત, ભાગલાની જ વાત હતી તો એ માગણી તો જિંનાની હતી, અને માઉન્ટબેટનનું સમર્થન હતું તો એમની હત્યાનો વિચાર આ હિંદુવાદીઓને કેમ ન આવ્યો? અને જેમણે સતત ભાગલાનો વિરોધ કર્યો હતો તે ગાંધીજીનો જ કેમ આવ્યો? આખી ભાવના જ આત્મ-દ્રોહી હતી.

પ્રશ્ન ૯ : પાકિસ્તાનને પંચાવન કરોડ રૂપિયા અપાવ્યા તેની વાત હજુ ન આવી. ભારત સરકાર એ પૈસા ચૂકવી દે ખાસ તે માટે એના ઉપર દબાણ લાવવા માટે થઈને ઉપવાસ નહોતા કર્યા શું? એમાંથી ગાંધીજીનું પાકિસ્તાન-તરફી અને મુસ્લિમ-તરફી વલણ છતું નથી થતું?

ઉત્તર : આને એમના મુસ્લિમ-તરફી વલણ તરીકે ઘટાવવું ઉચિત નહીં થાય. ગાંધીજી ઘણું આગળનું વિચારતા હતા. એમની દષ્ટિ અત્યંત વ્યાપક-વૈશ્વિક હતી. દેશના ભાગલા અંગ્રેજ સરકારની મધ્યસ્થીથી કરાયા તેવી જ રીતે

દેશની ચલ-અચલ સંપત્તિના પણ ભાગલા એમની જ મધ્યસ્થીમાં કરાયા હતા. એટલે વાઈસરોય માઉન્ટબેટનનો આગ્રહ રહે જ કે ભારત અપાયેલા વચનનું પાલન કરે. એ પણ ખરું કે એમણે ગાંધીજી સાથે તા. દક્કી અને ૧૨મી જાન્યુઆરીએ એ અંગે વાત કરી હતી. પરંતુ ગાંધીજીએ એ મુદ્દે ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય નહોતો કર્યો. એમણે પોતે કહ્યું કે પંજાબ જવાની ગણતરીથી પોતે ૮મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હી ઊતર્યા ત્યારે એમણે જોયું કે રંગે ચંગે નાયતું ગાતું દિલ્હી સ્મશાન જેવું સૂમસામ બની ગયું છે. તરત જ એમના મનમાં નિર્ણય થયો કે દિલ્હીમાં રોકાઈ જવા સિવાય અને કરેંગે યા મરેંગેના નિરધાર સાથે ઝૂઝી લીધા સિવાય છૂટકો નથી. ઉપવાસ આરંભની વેળાએ પણ એમણે કહ્યું હતું કે એમને ઊંડે ઊંડે એક સંકેત આવતો હતો, પરંતુ એ કદાચ એમની ભૂલ હોઈ શકે એમ ધારી એ કોઈ નિર્ણય કરી શક્યા નહોતા. પરંતુ ઉપવાસના ત્રણ દિવસ પહેલાંથી એમના મનમાં સ્પષ્ટ નિર્ણય થઈ ગયો હતો. એ વાત પણ ખરી કે પંચાવન કરોડ રૂપિયા ચૂકવી દેવા જોઈએ, એ ભારત સરકારની નૈતિક ફરજ છે એમ એ જરૂર માનતા હતા. જે માણસે જિંદગીભર સત્યની ઉપાસના કરી અને જે શઠ પ્રતિ શાઠ્યમ્ - જેવા સાથે તેવા થવાનો ધરાર ઈન્કાર કરતા રહ્યા તથા શઠ પ્રત્યપિ સત્યમ્ - બદમાશ સાથે પણ સદ્-વહેવાર કરવાના સિદ્ધાંતનું પાલન કરતા રહ્યા તે ખરે ટાણે સત્યના માર્ગ પરથી ચળી જાય એ શી રીતે બને? બીજું જુઓ, ગાંધીજીએ ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો કે લાગલા જ બેબાકળાં બનીને ડો. સુશીલા નાયર એમના ભાઈ પ્યારેલાલ પાસે દોડતાં જઈને હાંફતે દમ બોલી ગયાં - દિલ્હીમાંનું ગાંડપણ શમે નહીં ત્યાં સુધી બાપુએ આમરણાંત ઉપવાસ પર જવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વાત પ્યારેલાલે પોતાના મહાન ગ્રંથ “મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ” (Mahatma Gandhi : The Last Phase) માં લખી છે.

(૧) ડો. સુશીલાના એ ઉદ્ગારમાં પંચાવન કરોડનો ક્યાંય ઉલ્લેખ પણ નહોતો. બાકી, આવા અચાનક આઘાતની પળોમાં તો મોંઢામાંથી એ વાત નીકળી પડવી જોઈતી હતી. પરંતુ તેમ નહોતું થયું તે બતાવે છે કે એમાં ૫૫ કરોડની વાતનો અણસાર પણ નહોતો. (૨) છતાં ઘડીભર માની લઈએ કે એ વખતે એ બોલતાં ભૂલ્યાં હોય, તો પણ ગાંધીજીએ શાંત દંઢતાપૂર્વક કરેલા એમના પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં પણ એ વાતનો ઈશારો સરખો નહોતો. એટલે એમ કહેવું કે ગાંધીજીએ

પપ કરોડ માટે ઉપવાસ આદર્યા હતા તો એ ખોટું થશે. જો એમ જ હોત તો ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કરતાં પહેલાં શરત તરીકે એ વાત અવશ્ય રજૂ કરી હોત. પરંતુ તે દિવસના અને ત્યાર બાદના એમના પ્રવચનોમાં પૈસાનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં નહોતો.

(૩) વળી, ઉપવાસના ત્રીજા જ દિવસે ભારત સરકારે એ પૈસા પાકિસ્તાન સરકારને આપી દેવાના નિર્ણયની જાહેરાત કરી અને બીજી બાજુ ડોક્ટરોએ ગાંધીજી પર ઉપવાસ છોડી દેવા દબાણ કર્યું કારણ કે ગાંધીજીને પેશાબમાં એસિટોન જવા માંડ્યું હતું. ડોક્ટરોનું કહેવું હતું એનાથી પ્રાણ-હાનિનો ખતરો તો નહોતો, પરંતુ જિંદગીભરની કોઈ ખામી આવી જવા સંભવ જરૂર હતો. આમ ઉપવાસ છોડી દેવા માટે બબ્બે સબળ કારણો અને દબાણો હોવા છતાં બાપુએ ઉપવાસ છોડ્યાં નહીં. એ તો ૧૮મી જાન્યુઆરીના રોજ જ્યારે ડી. રાજેન્દ્ર બાબુની અધ્યક્ષતામાં બનેલી સમિતિએ આવીને ચાર બાબતની (પરિશિષ્ટ નં. ૫) ખાતરી આપી ત્યારે જ ઉપવાસ છૂટ્યા. એ ખાતરીમાં પણ પૈસાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય નહોતો.

(૪) વળી ભારત સરકારે પૈસા ચૂકવી દેવાના પોતાના નિર્ણયની જાહેરાત કરી તેમાં પણ ગાંધીજીની આવી કોઈ શરતના જવાબમાં આ નિર્ણય લીધો હોય તેવો પણ ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી (પરિશિષ્ટ નં. ૪)

(૫) એક સવાલના જવાબમાં ગાંધીજીએ બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે એમના ઉપવાસ ગૃહ મંત્રાલયના કોઈ પગલાના વિરોધમાં નથી. એમના ઉપવાસ સ્પષ્ટ રીતે ભારતના શીખ અને હિંદુઓની અને પાકિસ્તાનમાંના મુસ્લિમોની વિરુદ્ધ છે. એ આ બંને દેશોની લઘુમતીઓના બચાવ માટે છે. ગાંધીજીનાં તા. ૧૨ અને ૧૩નાં પ્રાર્થના પ્રવચનો તથા ભારત સરકારનું ૧૫મીનું જાહેરનામું (પરિશિષ્ટ નં. ૧, ૨, ૩) વાંચીએ તો વાત તદ્દન સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. એમાં પૈસાનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. એમને જે વાતે હચમચાવી નાખ્યા હતા તે એ હતી કે જે દેશે શાંતિ અને અહિંસાના માર્ગે ચાલી સ્વાધીનતા મેળવી અને જે દુનિયાના દેશોને માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ હતો તે જ દેશના લોકો આટલા મોટા પાયે પોતાનાં જ ભાંડુઓનું લોહી રેડે અને સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર અને બળાત્કાર ગુજારે ! બંને દેશોની પાગલ બનેલી પ્રજાની સાન ઠેકાણે લાવવા માટે મરણિયા બની

ઉપવાસનો આશરો લીધા વિના આરો નહોતો.

આ ઉપરાંત ભારત ઉદાર વર્તન દાખવે તો દુનિયાના દેશો પર એની અસર થાય એ વાત પણ એમના ખ્યાલમાં હશે. મનમાં ઊંડે ઊંડે એવી આશા પણ હોઈ શકે કે ક્યારેક આ બંને દેશો એક થઈ શકે અને એમ ન થાય તો પણ મિત્રતા, પ્રેમ અને શાંતિપૂર્વક તો રહી જ શકે. આટલા ખાતર પણ આવો કોઈક ખેલદીલ પ્રયાસ કરવો જરૂરી હતો. આમ એમના ઉપવાસ માનવતા જગાડવાની તીવ્ર ઝંખનામાંથી આવ્યા હતા. અને એમાં એ નિષ્ફળ પણ નહોતા નીવડ્યા :

બરેલીના મૌલવીએ ઉપવાસના સંદર્ભમાં ગાંધીજીને સંબોધીને જાહેર નિવેદન કરતાં કહ્યું :

“પાકિસ્તાનમાંના અત્યાચારો માટે, નિર્દોષ સ્ત્રી-પુરુષ ને બાળકોની કતલ માટે તથા બળાત્કારે કરવામાં આવેલા ધર્મપલટા અને સ્ત્રીઓનાં અપહરણ માટે આપની જેમ મારું હૃદય દ્રવે છે. આ અલ્લા સામેના ગુનાઓ છે અને એને માટે કોઈ પણ પ્રકારની માફી નથી. પાકિસ્તાન સરકાર એ જાણી લે... આવાં શરમજનક, ગેરઈસ્લામી દુષ્કૃત્યો બંધ કરવા તથા બિનશરતી પશ્ચાત્તાપ જાહેર કરવા પાકિસ્તાનમાંના મારા અનુયાયીઓને હું આદેશ આપું છું... હિંદુસ્તાનના મારા અનુયાયીઓને તથા મુસલમાનોને મારો આદેશ છે કે એમણે આપને તથા સંઘ સરકારને છેવટ સુધી વફાદાર રહેવું અને પાકિસ્તાનમાંના તેમના સહધર્મીઓનાં દુષ્કૃત્ય સાફ સાફ શબ્દોમાં ને ભારપૂર્વક વખોડી કાઢવાં.... સંઘ રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી જ તેમને રક્ષણ આપી શકે, એ જ એકમાત્ર સલામતી છે. મુસલમાનોએ એ સવેળા સમજી લેવું જોઈએ. દોરવણી અને મદદ માટે પાકિસ્તાન તરફ નજર રાખવાની ગુપ્ત ઈચ્છા તેમનો વિનાશ કરશે....” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૬)

પાકિસ્તાનમાં પણ એનો પડઘો પડ્યો. પુનર્વસવાટ પ્રધાન રાજા ગઝનફર અલી ખાને અખબારી નિવેદનમાં કહ્યું, “તાજેતરના મહિનાઓ દરમ્યાન હિંદુસ્તાન તેમ જ પાકિસ્તાન ઉભયમાં નીતિમત્તાની ભયંકર અધોગતિ જોવા મળી છે. તેની સામે આકરા ઈલાજની જરૂર હતી અને મહાત્મા ગાંધીએ એ પરિસ્થિતિની સામે અંતિમ સ્વરૂપે પોતાનો વિરોધ પ્રગટ કર્યો છે.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૮)

પાકિસ્તાનમાં પશ્ચિમ પંજાબની ધારાસભામાં પણ લાગણીભર્યા ઉલ્લેખો થયા, ફિરોઝખાન નૂને કહ્યું, “ધર્મપ્રવર્તકો બાદ કરતાં મહાત્મા ગાંધીથી વધારે મહાન પુરુષ દુનિયાના કોઈ પણ દેશે પેદા કર્યો નથી.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૮)

નાણાં પ્રધાન મિયાં મુમતાઝખાન દોલતાનાએ જાણે કે મહાનતાની સમજૂતી આપી : “આ ઉપવાસ બતાવે છે કે હિંદુ મુસ્લિમ એકતાને અર્થે પોતાની જિંદગીનું પણ બલિદાન આપવાને તત્પર એવો હિંદમાં કંઈ નહીં તો પણ એક પુરુષ મોજૂદ છે..... આ ગૃહમાંથી મહાત્મા ગાંધીને હું ખાતરી આપું છું કે લઘુમતીઓના રક્ષણ માટેની તેમની લાગણીઓ જેવી જ લાગણીઓ અમે પણ ધરાવીએ છીએ.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૮)

મુખ્ય પ્રધાન મામદોતના ખાને મહાત્મા ગાંધીના મહાન પગલા માટે ચિંતા, આદર અને કદરદાની વ્યક્ત કરતાં ઉમેર્યું : “તેમની અમૂલ્ય જિંદગી બચાવવામાં મદદરૂપ થવાને આ પ્રાંતમાં હરકોઈ પ્રયાસ કરવામાં આવશે.”

એક જુદા જ પ્રસંગે ભારત ખાતે, પાકિસ્તાનના હાઈ કમિશ્નર જનાબ જહીદ હુસેને મોકલેલો સંદેશો ગાંધીજી માટે માનની જે લાગણીઓ હતી તે વ્યક્ત કરે છે: “આજે હિંદના - એમાં હું પાકિસ્તાનનો પણ સમાવેશ કરું છું - લોકો ઝેર વેર અને કલહોમાંથી પેદા થતી પારાવાર યાતનાઓ અને વિપદો ભોગવી રહ્યાં છે. જેનો જોટો મળી શકે એમ નથી એવી દેશ પર આવી પડેલી કટોકટીને વખતે સૌની નજર મહાત્મા ગાંધી તરફ વળે છે... હિંદ અનેક રીતે માનવ જાતના ભાવિની યાવી છે અને અમે સૌ આશા રાખીએ છીએ તથા પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, મહાત્મા ગાંધીના આદર્શોની પ્રેરણા પામીને તે પોતાનો ભાગ સાચી રીતે અને સારી રીતે ભજવશે.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૪૧)

બીજી રીતે પણ એમના પ્રયત્નોનાં પરિણામ આવતાં હતાં. પૂર્ણાહુતિમાંથી કરેલો ઉતારો જુઓ :

‘લગભગ એ જ અરસામાં, શાંતિકાર્ય માટે પશ્ચિમ પંજાબમાં ગયેલા યુક્ત પ્રાંતોના ચાર મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ મંડળે ત્યાંથી પાછા ફરીને પોતાનો હેવાલ ગાંધીજીને સુપરત કર્યો. એમાં તેમણે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, હિંદુઓ હવે લાહોર પાછા જઈ શકે છે અને ત્યાં સલામતીથી રહી શકે છે. પરંતુ શીખોએ

હજી થોભી જવું પડશે. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું: “અમે, શાંતિકાર્ય માટે ગયેલા યુક્ત પ્રાંતોના પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્યો, અમારા બિનમુસ્લિમ ભાઈઓને ખાતરી આપીએ છીએ કે, જેઓ પોતપોતાના ઘેર પાછા ફરવા માગતા હોય તેમની સાથે અમે જઈશું અને ઠરીકામ થવામાં તેમને મદદ કરીશું. અમારી પોતાની જિંદગીને ભોગે અમે તેમનું રક્ષણ કરીશું અને તેમને સલામતીનો અનુભવ થાય ત્યાં સુધી તેમને છોડીશું નહીં.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૧૩૦)

ગાંધીજીના અનશનની સારી અસર સ્વાભાવિક જ મુસલમાનો પર વધારે થઈ, જ્યારે કટ્ટર હિંદુવાદીઓ પર એની અવળી અસર થઈ.

જેમને આ પ્રસંગે લોહીની હોળી ખેલવી જ હતી, જેમનાં દિલોમાં વિધર્મીઓની કતલ કરવાની ઘેલછાઓ ધૂણી રહી હતી તે આ પારના હિંદુધર્મ-ઝનૂનીઓ અને પેલી પારના મુસ્લિમધર્મ-ઝનૂનીઓ જનતાને ભડકાવતા ને ધુણાવતા રહ્યા. આ ધાર્મિક ઝનૂનીઓની દોરવાયેલી પ્રજા નજર સામે દેખાતા બનાવોથી તેમ જ સાંભળેલી ખરી ખોટી વાતોથી પ્રભાવિત બની ઉન્માદી આચરણ કરતી રહી.

ગાંધીજી બે મુલકને એક કરવા, કમ સે કમ એકમત અને એકમન કરવા, અખંડ-ભારત ફરી સાકાર કરવા જીવનના એ આખરી દિવસોમાં ઝઝૂમતા રહ્યા. પ્રેમ, અહિંસા, સત્ય અને સર્વ સદ્ગુણોનું આચરણ એકપક્ષી - નિરપેક્ષ હોય છે, એમાં સોદાબાજી હોતી નથી એ વાત દુનિયાને ગળે ઊતરતાં વાર હતી. પરંતુ ગાંધીજી પોતે અંત સુધી -૩૦મી જાન્યુઆરી સુધી એ વાત સમજાવતા રહ્યા અને એ જ પંથ પરથી પરલોક સીધાવ્યા.

પ્રશ્ન ૧૦ : અગાઉ તમે કહી ગયા કે ગાંધીજીની હત્યાના બનાવો પાછળ પૂણેના જ કેટલાક નાગરિકો હતા તે શું ? એ જરા સમજાવી શકો તો સારું. બીજું, આ પણ સમજાવો કે સાવરકર વગેરેનો એટલો પ્રભાવ કેમ ન પડ્યો? એ લોકો ગાંધીજીની જેમ આંદોલનો ઊભાં ન કરી શક્યા એમ તમે કહ્યું, એ જરા ફોડ પાડીને સમજાવો.

ઉત્તર: મહાપુરુષો વચ્ચે સરખામણી ન કરવી જોઈએ. લોકમાન્ય ટિળક, સાવરકર વગેરે મહાપુરુષોની વીરતા, દેશપ્રેમ, ત્યાગ વગેરેનો ઈન્કાર કોઈ પણ કરી ન શકે. દેશની આઝાદીની મજલમાં એ લોકોની એક ભૂમિકા

હતી જ હતી. એમને આપણા સૌની સો સો સલામ. દેશ એમનો ઋણી હતો અને રહેશે.

તમે પૂછ્યું જ છે તો અનિચ્છાના ભાવ સાથે કહું છું. ગાંધીજી અને એ મહાપુરુષો વચ્ચે જે ભેદ હતો તે આમ લાગે છે.

વિજ્ઞાનની પાંખે ચઢીને નવો અહિંસાનો અને સત્યનો યુગ આવી રહ્યો હતો. એ નવાં વલણો માગતો હતો. દા.ત. દેશભક્તિના ખ્યાલથી અને દેશદાઝના માર્યા ટિળક મહારાજે અને વીર સાવરકરે જે કંઈ કર્યું તેને લઈને બ્રિટિશ સરકારે એમની ધરપકડ કરી, એમના પર સરકાર તરફ ગદારીના આક્ષેપો કર્યા. એ લોકોએ એ બધું પોતે ન કર્યું હોવાનાં નિવેદનો કર્યા અને પોતાનો બચાવ કરવા મથ્યા. સ્વાભાવિક જ એમાં એ લોકો નિષ્ફળ રહ્યા અને એમને જેલવાસ મળ્યો. ગાંધીજી પર પણ એવા જ રાજદ્રોહના આક્ષેપો સરકારે મૂક્યા. કોર્ટમાં ગાંધીજીએ પોતે આવું બધું નથી કર્યું એવું તો ન જ કહ્યું, ઊલટું એમણે તો એટલે સુધી કહ્યું કે આને જો રાજદ્રોહ ગણતા હો તો તે મેં કર્યો છે અને મને જો છોડી મૂકશો તો તે હું ફરીથી કરીશ. માટે તમારે મને સજા કરવી હોય તો જરૂર કરો. તે વખતે જે અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ હતા તે ગાંધીજીના ચારિત્ર્યથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા. એમણે એમને સંત કહ્યાં. સજા વધુમાં વધુ થતી હતી તે છ વર્ષની કરી, પરંતુ પોતાના એ ચુકાદા માટે એ દુઃખી દુઃખી હતા. આમ કેમ થયું ?

આનું કારણ એ લાગે છે કે નવો યુગ પોતાના પ્રશ્નો લઈને આવતો હતો, એને ઉકેલવા જરી પુરાણી રીતો કામ આપે તેમ નહોતી. શંક પ્રતિ શાઠ્યમ્ - “ જેવા સાથે તેવા ”ની નીતિ હવે ચાલે તેમ નહોતી. કૂટનીતિના પ્રયોગો, કામ તો કરવાં પણ એનાં પરિણામોથી છટકી જવા પ્રયત્નો કરવા વગેરેના દિવસો પૂરા થયા હતા. બીજું, વિજ્ઞાને કહેવાતા સંપ્રદાયો - ધર્મોના પાયા હચમચાવી નાખ્યા હતા. સંપ્રદાયો સાથે જોડાયેલી માઈથોલોજી - પૌરાણિક કથાઓ વિષે વાજબી રીતે સમાજ-ચિંત્તમાં સવાલો ઊઠવા માંડ્યા હતા. એટલે કેવળ હિંદુત્વની વાત સંકુચિત લાગતી હતી. એવામાં ગાંધીજી આવ્યા. એમની ઈશ્વર-પરાયણતા, ધર્મ-પરાયણતા તો કોઈ પણ હિંદુ કરતાં ઓછી નહોતી, એટલું જ નહીં એ પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવતા, પરંતુ તે સાથે સર્વ ધર્મો વિષે એમનો સમભાવ, સર્વ ધર્મના ઈષ્ટ દેવો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ વગેરે બાબતો વ્યાપક ધર્મ-ભાવનાવાળા

હિંદુ માનસને વધુ અનુકૂળ અને ભાવતી લાગી. પોતાનું કોઈ પણ કામ પ્રાર્થના સાથે જ આરંભ કરતા. એમની આ ઈશ્વર-પરાયણતા અને ઈશ્વરાર્પણની ભાવના આમ આદમીને બરાબર સમજાતી હતી. બારિસ્ટરીનું ભણવા વિલાયત ગયા ત્યારે એ ખ્રિસ્તી ધર્મીઓના સંપર્કમાં આવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમને ઈસ્લામનો પણ થોડો ઘણો પરિચય થયો. એમના મનમાં કેટલીક શંકાઓ જાગી તેનું નિરાકરણ શ્રીમદ્ રાજયન્દ્રજીએ કર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમની પ્રાર્થનામાં હિંદુ ધર્મ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામી, પારસી વગેરે તત્ત્વો પણ સામેલ થતાં ગયાં. એક વ્યાપક માનવધર્મ એમનાં આ વાણી વર્તનમાંથી પ્રગટતો હતો. વિજ્ઞાન યુગને અનુરૂપ વલણો આ બધામાંથી નિષ્પરતાં આવતાં હતાં. ગાંધીજીની આ ભૂમિકા સામે સંકુચિત કટ્ટર હિંદુવાદ ટકી શકતો નહોતો. હિંદુધર્મના ઈજ્જરદારોને આ પાલવતું નહોતું.

તેમાં વૈળી ગાંધીજી સમાજ-સુધારાનો વાયરો લાવ્યા. બાળપણથી એમને ખટકતી આવેલી અસ્પૃશ્યતા, નાત જાતના અને ઊંચ નીચના ભેદભાવો વગેરે દૂર કરવા મંડ્યા. પોતાના આશ્રમમાં હરિજન કુટુંબને ખાસ તેડી લાવી વસાવ્યું. એને કારણે એમનાં સર્ગાં બહેન આશ્રમ છોડી ગયાં, તેમને જવા દીધાં. દાતાઓએ દાન આપવાનાં બંધ કર્યાં, આશ્રમ બંધ થવાની નોબત આવી તો તે પણ કબૂલ, પરંતુ પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી ન ચળ્યા. પોતાના સામયિકોને હરિજન નામ આપ્યું, દેશવ્યાપી હરિજન-યાત્રાઓ કરી. હરિજનો અને આદિવાસીઓ માટે સેવક સંઘો સ્થાપ્યા. સ્ત્રીઓને ઘરની બહાર કાઢી અને ભારે મોટી જવાબદારીઓ સોંપી અને સ્ત્રીઓએ તે પાર પણ પાડી. હિંદુધર્મમાં જેમનું સ્થાન સર્વોચ્ચ હતું તે ધર્મ-ધુરંધરો અને ધર્મની બાબતમાં જેમનો ચુકાદો આખરી ગણાતો તે ઈજ્જરદારોને આ પણ પાલવે તેમ નહોતું. તેમાં વૈળી યોગાનુયોગ એ થયો કે ટિળક મહારાજ તો ખાસ પૂનાના. વીર સાવરકર પણ મહારાષ્ટ્રના. એમના સમયમાં ગાંધીજી ભારત આવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં એમનાં કામોની જાણકારી દેશમાં હતી. એ બધાનો એમને લાભ મળ્યો. દેશમાં આવતાંની સાથે ૧૯૧૭માં એમના હાથે ત્રણ મોટાં કામો થયાં:

(૧) દક્ષિણ આફ્રિકા લઈ જવાતા ગીરમિટિયા - બંધવા મજૂરોની પ્રથા રોકી દેવા સરકારને સંમત કરી. (૨) વીરમગામની અત્યંત ધિક્કાર પામેલી જકાતબારી નીકળી ગઈ. અને, (૩) ચંપારણના ખેડૂતો પર ચાલતા નીલવરોના અત્યાચારો રોકવામાં અસાધારણ ગતિથી એમને સફળતા મળી. ચંપારણનું કામ એમના દક્ષિણ આફ્રિકાના કામની પરંપરામાંનું જ કામ હતું.

ત્યાર બાદ પણ બારડોલીનો સત્યાગ્રહ, ખેડાનો સત્યાગ્રહ, વાયકોમનો સત્યાગ્રહ, નાગપુરનો ઝંડા સત્યાગ્રહ એમ એક પછી એક સફળતાના મણકા એમની યશમાળામાં ઉમેરાતા ગયા. અને, જલિયાંવાલા બાગની ઘટના, રાવીના તટ પરથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો કોંગ્રેસનો ઠરાવ અને છેલ્લે મીઠા સત્યાગ્રહે તો બ્રિટિશ સલ્તનત માટે ધરતીકંપ જ સર્જ્યો.

હિંદુ ધર્મના ઠેકેદારોને આ બધું પાલવતું નહોતું. તેમાંય પૂણેરી ધર્મધુરંધરોએ તો પેશવાઈમાં સત્તાનો સ્વાદ પણ ચાખ્યો હતો. આમ ધર્મ-સત્તા અને રાજસત્તા બંનેનો અહંકાર મિથ્યા ફૂંફાડા મારી ફેણ પટકતો હતો. પરંતુ ગાંધીજીની વિજયકૃચને એ ખાળી શકે તેમ નહોતા. એમને માટે ગાંધીજી આંખમાંના કણા જેવા થઈ પડ્યા હતા. કોઈક રીતે એ જાય તો જ ફરી એમનું વર્ચસ્વ જામે. ગોડસે ખાસ ધ્યાન રાખીને કહે છે અને એમનામાંના જે કોઈ બોલી શકે છે તે એક જુઠાણું ભારપૂર્વક ચલાવવા મથે છે કે મરતી વખતે ગાંધીજી ‘હે રામ’ બોલ્યા જ નહોતા. આટલી નાની દેખાતી વાતને આટલું મહત્ત્વ કેમ અપાય છે? કારણ, “રામ” તો એમનો ઈજારો, ગાંધીજી રામભક્ત હતા એ પુરવાર થાય તે એમને પાલવે શી રીતે? ખરી વાત એ હતી કે ગાંધીજી જીવતા હોય ત્યાં સુધી સામાન્ય હિંદુ જનતાના ચિત્ત પરથી એમના પ્રભાવ અને પકડ દૂર કરવાં અશક્ય હતાં. એ માટે એક જ રસ્તો હતો. કોઈપણ રીતે ગાંધીજીનો કાંટો કાઢી નાખવો.

આ છે ગાંધીજીની હત્યા પાછળના પુણેરી ષડયંત્રનું કારણ.

એમણે છાનામાંનાં અંધારે ખૂણે કાવતરાં ઘડ્યાં. ભોળાં બાળકોનાં દિમાગોમાં ઝેર રેડવાં શરૂ કર્યાં. સાર્થી ખોટી મનગદંત વાતો રચી મુસલમાનો વિરુદ્ધ હિંદુઓનાં દિલમાં વેરભાવના જગાડી. મુસલમાનોને અપનાવી એમને રાષ્ટ્રની મુખ્ય ધારામાં લઈ આવવાના ગાંધીજીના પ્રયાસોને મુસલમાનોની ખુશામતમાં ખપાવી હિંદુ યુવકોનાં દિલોમાં ગાંધીજી વિરુદ્ધ ઝનૂન અને ઝેર જગાડ્યાં. આમ છતાં બહુ થોડા યુવાનો એમની પાછળ ગયા. પરંતુ હત્યા કરવા માટે તો એક પણ પૂરતો થાય. એ એકની પૂર્તિ ગોડસેએ કરી.

પ્રશ્ન ૧૧: બીજી એક વાત નથી સમજાતી તે પણ પૂછી લઉં. જેટલાં આકરાં વેણ ગાંધીજી હિંદુઓને કહી શકતા હતા તેટલાં આકરાં વેણ મુસલમાનોને કહી શકતા નહોતા એવો આક્ષેપ છે. તમારે શું કહેવું છે?

ઉત્તર : ગાંધીજી પોતાને સનાતની હિંદુ કહેતા અને કોઈ પોતાના જણને

કહેતી વખતે જે આત્મીયતાથી બોલી શકે તે પ્રમાણે બોલતા - બાકી સામાન્ય રીતે આકરાં વેણ બોલવાં એ એમના સ્વભાવમાં જ નહોતું, તેમ છતાં ક્યારેક અકળામણના માર્યા બોલી જતા. પૂર્ણાહુતિમાંથી ઉતારેલું નીચેનું લખાણ વાંચો:

‘બીજે દિવસે દિલ્હીના કેટલાક મૌલાનાઓ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. તેઓ પોતાની સાથે કટાઈ ગયેલાં થોડાં શસ્ત્રો લાવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે, આપની અપીલના જવાબમાં મુસલમાનોએ એ સુપરત કર્યાં છે. ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું કે આ તો કેવળ ધોકાબાજી છે. એ વસ્તુ તેમને પક્ષે હૃદયપલટો નથી દર્શાવતી. મૌલાનાઓએ જણાવ્યું કે, આપના આગમનથી સ્થાનિક મુસલમાનોની દૃષ્ટિમાં ‘ભારે ફેરફાર’ થવા પામ્યો છે. અમને આશા છે કે, થોડા વખતમાં જ ‘શહેરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રવર્તશે.’

‘તેમના અતિશયૌક્તિભર્યા તથા આડા અવળા જવાબોથી ગાંધીજીને દુઃખ થયું. તેમણે કડકાઈથી તેમને ચેતવ્યા કે, ‘તમે તમારી જાતને છેતરો નહીં. મુસલમાનો તેમનાં દિલ સંપૂર્ણપણે સાફ ન કરે તો મારા અહીં રહેવાથી કશો અર્થ સરવાળો નથી.’ (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૩)

૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પ્રાર્થના પ્રવચનમાં ગાંધીજી બોલ્યા : મુસલમાન લઘુમતીને મારો આગ્રહ છે કે તમે જેરી વાતાવરણથી. પર થઈ જાઓ, તમારે વિષે જે વહેમ બીજા લોકોનાં મનમાં ઘર કરી બેઠો છે તેને ખોટો પાડો અને દુનિયાને બતાવી આપો કે દિલમાં કોઈપણ જાતની ચોરી વિના હિન્દુસ્તાનના વફાદાર નાગરિક બનવું એ જ હિંદના રાજ્યસંઘમાં ઈજ્જત આબરૂથી રહેવાનો સાચો રસ્તો છે.....”

‘‘મને કેટલાક મુસલમાનોએ એવી ફરિયાદ કરી કે અમે હિંદુ વિરોધી લાગણી ધરાવીએ છીએ એવા વહેમથી પ્રેરાઈને અમને અમારા હોદ્દા પરથી છૂટા કરવામાં આવ્યા છે. (મેં એમને કહ્યું :) મારી તમારા તરફ સહાનુભૂતિ છે. પરંતુ ‘ક્ષમ્ય વહેમ’ પ્રત્યે તમે રોષની લાગણી ન સેવો એ તમારે માટે સાચો રસ્તો છે.’

પાકિસ્તાનમાં ચાલી રહેલા અત્યાચારો વિષે એ પૂરા સભાન હતા અને એ અંગે ભારતમાં રહેલા મુસલમાનોનું કર્તવ્ય શું છે તે તરફ એમનું ધ્યાન પણ દોરતા રહ્યા હતા. જુઓ :

‘‘કેટલાક મૌલાનાઓએ પોલીસોના પક્ષપાતી વલણની ફરિયાદ કરતાં કહ્યું, અહીં આપના સિવાય અમને બીજા કોઈનો આધાર નથી. એમને ગાંધીજીએ

કહ્યું : “રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનોની લડત હું લડી રહ્યો છું ત્યારે તમારે એમાં તમારો ફાળો આપવો જોઈએ. હિંદની મુસ્લિમ આમ જનતાને સાથે રસ્તે રાખવામાં તમારી વગનો ઉપયોગ કરશો તો વખત જતાં હિંદુઓ અને શીખો પણ સીધા આવશે. પાકિસ્તાન હિંદ સામે યુદ્ધ કરવાની ધમકી આપી રહ્યું હોય ત્યારે તમારી ફરજ શી છે એનો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. પાકિસ્તાન જે કરી રહ્યું છે એ બરાબર છે એમ તમને લાગતું હોય તો મારે કશું કહેવાનું રહેતું નથી. પરંતુ પાકિસ્તાન ખોટું હોય તો તમારો વિરોધ જાહેર રીતે સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં દર્શાવવો જોઈએ.”

૧૧મી જાન્યુઆરીના રોજ મળવા આવેલા કેટલાક રાષ્ટ્રવાદી મૌલાનાઓ જે ભારતમાં જ રહેવા માગતા હતા, પાકિસ્તાન તો ન જ જવાનો એમનો નિર્ણય હતો, પરંતુ અહીંની પજવણીથી કંટાળ્યા હતા તેથી એમણે ફરિયાદના સ્વરમાં ગાંધીજીને કહ્યું કે તો પછી અમને ઈંગ્લંડ મોકલી આપો. ગાંધીજીએ એમને આવું વિચારવા બદલ ઠપકો આપ્યો અને એના અનુસંધાનમાં સાંજે પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં કહ્યું “પાકિસ્તાનમાં મુસલમાનો પાગલ બન્યા છે. તેમણે ત્યાંથી ઘણા ખરા હિંદુઓ તથા શીખોને હાંકી કાઢ્યા છે. અહીંના હિંદુઓ પણ તેમ જ કરશે તો તેઓ પોતાનો વિનાશ નોતરશે.”

૧૩મી જાન્યુઆરીએ ઉપવાસ કરતાં પહેલાંના નિવેદનમાં એમણે કહ્યું : “દુનિયામાં પ્રચલિત છે એ બધા ધર્મો પાળનારા લોકોને સમાન દરજ્જાની તથા જીવન અને માલમિલકતની સલામતીની ખોળાધરી પાકિસ્તાન ન આપે અને હિંદનો રાજ્યસંઘ પણ તેનું અનુકરણ કરે તો વિનાશ ચોક્કસ છે.”

તે જ દિવસે સમાચાર આવ્યા કે પાકિસ્તાનથી હિંદુ અને શીખ નિરાશ્રિતોને લઈને આવતી ટ્રેન પર હુમલો કરી મુસલમાનોએ સંખ્યાબંધ ઉતારુઓની કતલ કરી. આનાથી વ્યગ્ર થઈ સાંજના પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં ગાંધીજી બોલ્યા : “સંઘ (ભારત) સરકાર આવી વસ્તુઓ ક્યાં સુધી સાંખી શકશે? હું ઉપવાસ કરતો હોવા છતાં હિંદુઓ અને શીખોની ધીરજ પર ક્યાં સુધી મદાર બાંધી શકીશ? પાકિસ્તાને આ વસ્તુ બંધ કરવી જ જોઈશે.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણહૃતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૩)

આવી અનેક વાતો ગાંધીજીએ ભારત અને પાકિસ્તાનમાં ચાલી રહેલી કત્લેઆમ અંગે એ દિવસોમાં કહી છે. જેમને વાત જાણીને તોળવી છે તેમને પ્યારેલાલ કૃત “મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણહૃતિ”માંથી આવું અઢળક લખાણ મળી શકશે.

નવી દિલ્હી, તા. ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮

“તબિયત સુધારવા માટે તેના નિયમો અનુસાર કેટલાક ઉપવાસ કરે છે. માણસથી કશો દોષ થઈ જાય અને પોતાની ભૂલ થઈ છે એમ તેને લાગે ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ઉપવાસ કરવામાં આવે છે. આવા ઉપવાસોમાં અહિંસાને વિષે શ્રદ્ધા હોવાની જરૂર નથી. પરંતુ એવો પ્રસંગ આવે છે જ્યારે સમાજના કોઈ અન્યાય સામે વિરોધ દર્શાવવાને અહિંસાના ઉપાસકને ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડે છે. અને અહિંસાના ઉપાસક તરીકે તેની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય બાકી રહ્યો ન હોય ત્યારે તે એમ કરે છે. મારે માટે એવો પ્રસંગ ખડો થયો છે.

“૯મી સપ્ટેમ્બરે હું કલકત્તાથી દિલ્હી આવ્યો ત્યારે, આનંદથી ઊભરાતું દિલ્હી શહેર કબ્રસ્તાન જેવું દેખાતું હતું. હું તરત જ જોઈ ગયો કે, મારે દિલ્હીમાં રહેવું જોઈશે અને ક્રૌંઠિ ળં ક્રૌંઠિ ની પ્રતિજ્ઞા અમલમાં મૂકવી જોઈશે. લશ્કર અને પોલીસના ઝડપી પગલાંને કારણે દિલ્હીમાં ઉપર ઉપરથી જોતાં આજે શાંતિ દેખાય છે પરંતુ લોકોના દિલમાં ભારે તોફાન મચી રહ્યું છે. કોઈ પણ દિવસે તે બહાર ફાટી નીકળવા સંભવ છે. આ અજંપાભરી શાંતિને હું મારી ક્રૌંઠિ ની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ નથી લેખતો. કેવળ સાચી શાંતિ જ મને મૃત્યુ જેવા અજોડ મિત્રથી અળગો રાખી શકે....

“લાયારી અનુભવવાનું મને કદી પસંદ પડ્યું નથી અને સત્યાગ્રહીએ તો એ કદી પણ અનુભવવી ન જોઈએ.... કેટલાક વખતથી મારી લાયારી મને કોરી ખાતી હતી. ઉપવાસ શરૂ થતાંની સાથે એ દૂર થશે. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી હું એ વિષે વિચાર કરી રહ્યો હતો. છેવટનો નીર્ણય વીજળીના ઝબકારાની જેમ મારી આગળ આવ્યો અને એથી મને સુખ થયું. માણસ પવિત્ર હોય તો પોતાના જાન કરતાં વધારે કીમતી બીજી કોઈ ચીજની કુરબાની તે ન કરી શકે. મને આશા છે, અને મારી એવી પ્રાર્થના છે કે, ઉપવાસ કરવા યોગ્ય પવિત્રતા મારામાં હો.

“ગાંધીજીએ તેમના પ્રયાસને આશીર્વાદ આપવા તથા તેમને માટે અને તેમની સાથે પ્રાર્થના કરવાને સૌને વિનંતી કરી. નિવેદનમાં તેમણે વધુમાં જણાવ્યું:

“હિંદની પ્રતિષ્ઠા ઘટવા લાગી છે તથા એશિયાના હૃદય પરનું અને એ દ્વારા સમગ્ર દુનિયા પરનું તેનું પ્રભુત્વ ઝપાટાબંધ લુપ્ત થતું જાય છે. આ

ઉપવાસને નિમિત્તે આપણી આંખ ઊઘડશે તો એ બધું પાછું લાઇશે. હું એમ માનું છું કે, હિંદ પોતાનો આત્મા ખોશે તો, તોફાનોથી અથડાતી-કુટાતી, વેદનાગ્રસ્ત અને ભૂખી દુનિયાની આશાનું કિરણ લુપ્ત થશે.

“કોઈ મિત્ર, અથવા કોઈ દુશ્મન હોય તો દુશ્મન, મારા પર ક્રોધ ન કરે. કેટલાયે એવા મિત્રો છે, જેઓ મનુષ્યના દિલને શુદ્ધ કરવા માટે ઉપવાસની પદ્ધતિમાં નથી માનતા. તેઓ મને નભાવી લે અને જે સ્વતંત્રતા પોતાને માટે ચાહે છે તે મને પણ આપે. મારો એકમાત્ર સલાહકાર ઈશ્વર છે. મને લાગ્યું કે બીજા કોઈની પણ સલાહ વિના આ નિર્ણય કરવો જોઈએ. એમાં મેં ભૂલ કરી છે એમ મને જણાશે તો, સૌની આગળ હું મારી ભૂલનો ખુલ્લોખુલ્લી રીતે એકરાર કરીશ અને મારું ખોટું પગલું ખેંચી લઈશ. પરંતુ એવો સંભવ બહુ ઓછો છે.... આ સંબંધમાં મારી સાથે બિલકુલ દલીલ કરવામાં નહીં આવે અને અનિવાર્ય એવા આ પગલામાં મને સાથ આપવામાં આવે એવી મારી વિનંતી છે. આખા હિંદુસ્તાન પર, અથવા કંઈ નહીં તો દિલ્હી પર આની સાચી અસર થશે તો ઉપવાસ જલદી છૂટી શકશે.

“પરંતુ એ વહેલો છૂટે કે મોડો, અથવા એ છૂટે કે કઠીયે ન છૂટે, પણ આવે કટોકટીને પ્રસંગે કોઈએ નબળાઈ બતાવવી જોઈએ નહીં.... શુદ્ધ ઉપવાસ, ધર્મપાલનની પેઠે, સ્વતઃ બદલારૂપ છે. કશું પરિણામ લાવવા ખાતર હું ઉપવાસ નથી કરતો. મારે ઉપવાસ કર્યે જ છૂટકો, એમ મને લાગે છે એટલે હું એ કરું છું.

“એટલે, શાંત ચિત્તે અને તંટસ્થતાપૂર્વક ઉપવાસ વિષે વિચાર કરવાની અને મારે મરવાનું જ હોય તો, શાંતિથી મને મરવા દેવાની મારી સૌને પ્રાર્થના છે. શાંતિ તો મને મળવાની જ છે એની મને ખાતરી છે. હિંદના, હિંદુ ધર્મના અને ઈસ્લામના વિનાશનો સાક્ષી બનવા કરતાં મૃત્યુ મારે માટે ઉમદા મુક્તિરૂપ બનશે. દુનિયામાં પ્રચલિત છે એ બધા ધર્મો પાળનારા લોકોને સમાન દરજ્જો તથા જીવન અને માલમિલકતની સલામતીની ખોળાધરી પાકિસ્તાન ન આપે અને હિંદનો રાજ્યસંઘ પણ તેનું અનુકરણ કરે તો એ વિનાશ ચોક્કસ છે. તો ઈસ્લામનો તો હિંદ અને પાકિસ્તાનમાં નાશ થશે, બાકીની દુનિયામાં નહીં. પણ હિંદુ ધર્મ અને શીખ ધર્મ તો હિંદની બહાર છે જ નહીં.

નિવેદનને અંતે આ પ્રમાણે વિનવણી અને અપીલ કરવામાં આવી : “જેઓ મારાથી જુદા વિચારો ધરાવે છે તેઓ મારો જેટલો સખત વિરોધ કરશે તેટલો હું તેમનો આદર કરીશ. મારા ઉપવાસ લોકોના અંતરાત્માને ઢંઢોળીને જાગ્રત કરો, તેને જડ ન કરો. જરા વિચાર તો કરો કે આપણા વહાલા હિંદુસ્તાનની કેટલી બધી અવનતિ થઈ છે! એવે વખતે તેનો એક નમ્ર પુત્ર એ અવનતિ દૂર કરવાને આવું ઉચિત પગલું ભરવા માટે જોઈતી શક્તિ અને સંભવતઃ એટલી પવિત્રતા પણ ધરાવે છે, એ જોઈને તમે આનંદ માણજો. એ શક્તિ અને એ પવિત્રતા તેનામાં ન હોત તો, પૃથ્વી પર તે બોજારૂપ છે એટલે જેટલો વહેલો તે પૃથ્વી પરથી ઊઠી જાય અને એ બોજામાંથી હિંદને મુક્ત કરે, એટલું તેને માટે અને લાગતાવળગતા સૌને માટે સારું જ છે.

મારી મિત્રોને નમ્ર અપીલ છે કે બધા બિરલા હાઉસ દોડી ન આવશો, મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન ન કરશો અને મારે માટે ચિંતામાં પણ ન પડશો. હું ભગવાનના હાથોમાં છું. મિત્રોએ તો પોતાનાં દિલોમાં ખોળ કરવી જોઈએ. કારણ, આ આપણા સૌને માટે કસોટીની ઘડી છે. સૌ પોત પોતાને ઠેકાણે રહીને આજ સુધી કરતા આવ્યા છે તેથી પણ વધારે ચૂસ્તીથી પોતાની ફરજ બજાવશે તો તેનાથી મને અને આના ઉદ્દેશને વધારે મદદ થશે. આ ઉપવાસ આત્મ-શુદ્ધિની પ્રક્રિયા છે.”

(મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન ૩૬૨-૩૬૪)

પરિશિષ્ટ -૨

નવી દિલ્હી, તા. ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮

“બહેનો અને ભાઈઓ,

રોજની જેમ આજે માંડું પ્રવચન પંદર મિનીટમાં નહીં પતે, આજે મારે ઘણું કહેવું છે. આજે અહીં આવી શક્યો કારણ, ઉપવાસના પહેલા ચોવીસ કલાકમાં એની અસર શરીર પર એટલી વરતાતી નથી, વરતાવી ન પણ જોઈએ. આજે સવારે સાડા નવ વાગે હું જમવા બેઠો. પણ લોકો સતત આવતા રહ્યા અને વાત ચાલતી રહી. ખાતાં ખાતાં લગભગ અગિયાર થવા આવ્યા. એટલે હું અહીં સભામાં આવી શક્યો. આજે થોડું ચાલી શકું અને ઊઠબેસ કરી શકું તેમ છું. આજે મેં કેટલાંક કાંમો પણ કર્યાં. પણ આવતી કાલથી એમાં ફેર પડશે.

અહીં આવું અને બોલી ન શકું તેના કરતાં હું મારી ઓરડીમાં બેઠો બેઠો ચિંતન કરીશ. ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરવું હોય તો તે પણ ત્યાં થઈ શકે. એટલે, મને લાગે છે કે હું આવતી કાલથી પ્રાર્થના સભામાં નહીં આવું. પણ તમને પ્રાર્થનામાં આવવાનું મન થાય તો આવજો. આ બહેનો અહીં આવશે અને ભજનો ગાશે. કમ સે કમ એક જણી તો આવશે જ. હું ન આવું તેથી તમને નિરાશા ન થાય એટલા માટે મેં તમને મારા કાર્યક્રમની વાત જણાવી દીધી.

“ગઈ કાલનું મારું પ્રવચન મેં લખી નાખ્યું હતું, એ છાપાંઓમાં છપાયું પણ છે. ઉપવાસ શરૂ કર્યા તે વાત ઘણાને નહીં સમજાય. આમાં વાંક કોનો છે? હિંદુઓનો, શીખોનો કે મુસ્લિમોનો? ઉપવાસ કેટલા દહાડા ચાલશે? મારા મનમાં કોઈનો વાંક નથી. બીજાને દોષ દેનાર હું કોણ? હું તો કહું છું કે આપણે બધા જ ગુનેગાર છીએ. એટલે કોઈ એક જ જણે ગુનો કર્યો છે એમ નથી. મુસલમાનોને ભગાડવા માગનાર હિંદુઓ હિંદુ ધર્મનું પાલન નથી કરતા. અને આજે હિંદુ ને શિખ બંને એમ કરવા મંડ્યા છે. પણ હું બધા જ હિંદુ અને બધા જ શિખોને પણ દોષ નથી દેતો, કારણ, બધા જ એમ નથી કરતા. આ વાત લોકોએ સમજવી જોઈએ. લોકો એ ન સમજે તો મારા ઉપવાસનો હેતુ પણ બર નહીં આવે અને મારા ઉપવાસ પણ નહીં છૂટે. ઉપવાસમાંથી હું ઊગરી ન શકું તો તેમાં કોઈનો દોષ નથી. હું પાત્ર નહીં હોઉં તો ભગવાન મને ઉપાડી લેશે.

“લોકો મને પૂછે છે કે તમે મુસલમાનો માટે થઈને ઉપવાસ કરો છો? મારે કહેવું પડે કે હા, એમ જ છે. કેમ? કારણ, આજે અહીંના મુસ્લિમો બધું જ ગુમાવી બેઠા છે. આજે અહીં મુસ્લિમ લીગ નથી રહી. મુસ્લિમ લીગે દેશના ભાગલા તો પડાવ્યા પણ ત્યાર પછી પણ અહીં મુસલમાનો બહુ મોટી સંખ્યામાં છે. હું બરાબર કહેતો રહ્યો છું કે જે લોકો અહીં રહી ગયા છે તે બધાને બધી જ રીતે મદદ કરવી જોઈએ. આ જ માણસાઈ છે.

“મારા ઉપવાસ આત્મ-શુદ્ધિ માટે છે. દરેક જણે પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. મુસ્લિમોએ પણ પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. દરેક જણે પોતાનું દિલ સાફ કરવું જોઈએ. મુસલમાનોને દોષ દેવાની જરૂર નથી. મેં ખોટું કયું છે એમ હું બીજાની પાસે સ્વીકારું તો તે એક રીતનું પ્રાયશ્ચિત્ત જ થયું.

આ હું મુસલમાનોને કે કોઈનેય સારું લગાડવા માટે નથી કહેતો. મારે

મારા આત્માને એટલે કે ભગવાનને સારું લગાડવાનું છે. મારે ભગવાન સામે દોષી નથી બનવું. મુસ્લિમોએ પણ ભારતમાં પવિત્ર બનીને શાંતિથી જીવવું જોઈએ. થયું એવું કે ચૂંટણીને ખાતર હિંદુ અને શિખોએ મુસ્લિમ લીગને માન્યતા આપી. પણ અહીં મારે એ બધા ઈતિહાસમાં નથી જવું. પછી ભાગલા પડ્યા. પણ દેશના ખરેખર ભાગલા પડ્યા તે પહેલાં દિલના ભાગલા તો ક્યારના પડી ચૂક્યા હતા. આમાં મુસલમાનોનો પણ વાંક છે, પણ એમ ન કહી શકાય કે એમનો એકલાનો જ વાંક છે. હિંદુ, શિખ અને મુસ્લિમ બધાને માથે આળ આવે તેમ છે. પણ હવે બધાએ ફરી મિત્ર બનવાનું છે. સૌ ભગવાન સામે જુએ, શેતાન સામે નહીં. મુસ્લિમોમાં પણ એવા ઘણા છે જે શેતાન ભણી તાકે છે. તેવી રીતે હિંદુ અને શિખોમાં પણ ઘણા એવા છે જે ગુરુ નાનક કે બીજા ગુરુઓ ભણી નહીં, શેતાન ભણી તાકે છે. ધરમને નામે આપણે અધરમી બન્યા છીએ.

“મેં મુસ્લિમો ખાતર થઈને ઉપવાસ શરૂ કર્યા છે ત્યારે એમને માથે મોટી જવાબદારી આવી પડે છે. એ લોકોને એ સમજાવું જોઈએ કે એમણે જો હિંદુઓની સાથે ભાઈચારાથી રહેવું હોય તો એમણે ભારતને વફાદાર રહેવું જોઈશે, પાકિસ્તાનને નહીં. એ લોકો વફાદાર છે કે નહીં તે હું એમને નથી પૂછવાનો, હું તો એમના વર્તનથી એમને નાણીશ.

“સરદારનું નામ વગોવાય છે. મુસ્લિમો કહે છે કે હું તો સારો છું, પણ સરદાર સારા નથી, એમને ત્યાંથી દૂર કરવા જોઈએ. એ લોકો જવાહરને પણ સારા કહે છે અને મને કહે છે તમે સરકારમાં જોડાવ તો સારું થાય. એમને વાંધો કેવળ સરદાર તરફ છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એમની વાત બરાબર નથી. કારણ, સરકાર એટલે આખું મંત્રી મંડળ, એકલા સરદાર કે એકલા જવાહર નહીં. એ તમારા સેવકો છે. તમે એમને હટાવી શકો. એ ખરું કે એકલા મુસ્લિમો એમને હટાવી ન શકે. પણ એમના ધારવા પ્રમાણે સરદારની કોઈ ભૂલ થતી હોય તો એ તરફ એમનું ધ્યાન તો દોરી જ શકે. એમણે ક્યાંક કશુંક કહ્યું હોય તે ટાંકવા માત્રથી નહીં ચાલે, એમણે શું ખોટું કર્યું તે તમારે મને કહેવું જ પડશે. હું એમને અવાર નવાર મળતો રહું છું, હું એમનું એ વાત તરફ ધ્યાન ખેંચીશ. જવાહરલાલ એમને હટાવી શકે, પરંતુ એ હટાવતા નથી તો તેનું કંઈ કારણ હશે. એ તો સરદારની પ્રશંસા કરે છે. પછી સરદાર જે કાંઈ કરે છે તે માટે સરકારની

જવાબદારી છે. તમે પણ જવાબદાર છો કારણ કે એ તમારા પ્રતિનિધિ છે. લોકશાહીમાં એ રીતનો વહેવાર હોય છે. એટલે મારું કહેવું છે કે મુસ્લિમોએ નિર્ભય અને બહાદુર બનવું જોઈએ. સાથે સાથે ભગવાન-ભીરુ પણ બનવું જોઈએ. એ લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ કે હવે એમને માટે નથી લીગ, નથી કોંગ્રેસ, નથી ગાંધી, નથી જવાહર, છે એક માત્ર અલ્લા. એ લોકો ભગવાન થકી અહીં છે. હિંદુ અને શિખો જે કંઈ કરે તેની સામે ઝૂઝવાની જરૂર નથી, હું એમની સાથે છું. મારે એમની સાથે રહેવું અને મરવું છે. તમારી એકતા હું જાળવી ન શકું તો મારું જીવન વ્યર્થ છે. આમ મુસ્લિમોને માથે મોટી જવાબદારી છે, એ વાત એમણે ભૂલવી ન જોઈએ.

“સરદારની ભાષા જરા કરડી છે. ક્યારેક એમની વાત કડવી લાગે તેવી હોય છે. એ દોષ એમની જીભનો છે. એમણે લખનૌમાં અને કલકત્તામાં કહ્યું કે બધા મુસલમાનો અહીં અને અહીં રહી શકે છે. એમણે મને એ પણ કહ્યું કે ગઈ કાલ સુધી જે મુસલમાનો લીગના અનુયાયી હતા અને હિંદુ તથા શિખોને પોતાના દુશ્મન ગણતા હતા તે રાતોરાત બદલાઈ જાય અને દોસ્ત બની જવાની વાત કરે તેનો વિશ્વાસ એ નહીં કરી શકે. ધારો કે આજે પણ અહીં લીગ હોય તો એ કોને વફાદાર રહેશે, પાકિસ્તાનને કે અહીંની સરકારને ? લીગ એની એ વાતને વળગી રહે તો એની તરફ શંકાનો ભાવ રહેવાનો જ. સરદાર કહે છે કે એમને લીગી મુસ્લિમોની વફાદારી પર ભરોસો નથી, એમના પર એ વિશ્વાસ મૂકી ન શકે. એક વાર એમને વિશ્વાસને પાત્ર બનવા દો, ત્યાર બાદ જ હું હિંદુ અને શિખોને કહી શકું.

“આ બહેનોએ જે ગીત ગાયું તે ગુરુદેવનું રચેલું છે. નોઆખલીના પ્રવાસમાં અમે એ ગાતા. એક માણસ બીજાઓને એની સાથે જોડાવા સાદ પાડે છે, પણ ધારો કે કોઈ એ સાદ સુણી નથી આવતું અને અંધારી રાત ઘેરાય છે તો કવિ કહે છે કે એ યાત્રિકે એકલા જ ચાલી નીકળવું જોઈએ કારણ કે એની સાથે બીજું કોઈ હો ન હો, ભગવાન તો ક્યારનો એની સાથે છે જ. એ ભજન બંગાળી છે, છતાં મેં બહેનોને એ જ ગાવા કહ્યું. નહીં તો એમણે તો હિન્દુસ્તાની ભજન જ ગાયું હોત. હિંદુ અને શિખો જો ખરેખર પોતાના ધર્મમાં માનતા હોય તો એમણે આ રીત અપનાવવી જોઈએ. મુસ્લિમોને પાકિસ્તાન ભાગવું પડે તેવું

ભયનું વાતાવરણ એમણે પેદા ન કરવું જોઈએ. હિંદુ અને શિખોએ બહાદુર બની દેખાડી આપવું જોઈએ કે પાકિસ્તાનમાંના તમામ હિંદુઓને મારી નાખવામાં આવે તો પણ ભારતમાં એની વસૂલાત કરવામાં નહીં આવે. આપણા લોકો પાકિસ્તાનની નકલ કરે એ જોવા મારે જીવવું નથી. મારે જીવવાનું હશે તો હું દરેક હિંદુ અને શિખને કહીશ કે એક પણ મુસલમાનને આંચ આવવા ન દે. મુસ્લિમોને મારી નાખવા એ કાયરતા થશે, આપણે બહાદુર બનવાનું છે, કાયર નહીં.

“દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાશે ત્યારે જ હું ઉપવાસ છોડીશ. દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાશે તો એની અસર આખા દેશ પર થશે એટલું જ નહીં, પાકિસ્તાન પર પણ થશે. આવું થશે અને કોઈ પણ મુસલમાન એકલો એકલો શહેરમાં આમથી તેમ આવ જા કરી શકશે ત્યારે હું મારા ઉપવાસ છોડીશ. દિલ્હી ભારતની રાજધાની છે, અને એ સદા ભારતની રાજધાની રહ્યું છે. એટલે દિલ્હીમાં સામાન્ય સ્થિતિ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી ભારત કે પાકિસ્તાન ક્યાંય સ્થિતિ સામાન્ય નહીં બને. આજે સુહરાવદીને અહીં બોલાવી શકતો નથી કારણ કે કોઈ એમનું અપમાન કરી બેસે. એ આજે દિલ્હીની શેરીઓમાં છૂટા ફરી શકતા નથી, ફરવા જાય તો એમના પર હુમલો થાય એમ છે. એ રાતના અંધારામાં પણ નિર્ભય રીતે આમ તેમ જઈ શકે એવી સ્થિતિ મારે જોઈએ છે. એ ખરું કે કલકત્તામાં જ્યારે મુસ્લિમો સપડાયા ત્યારે જ એમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તેમ છતાં આપણે સમજવું જોઈએ કે એ ધારત તો પરિસ્થિતિને વધારે વણસાવી શક્યા હોત, પણ એમને એમ નહોતું કરવું. મુસલમાનોએ બળજબરીથી જે મકાનોનો કબજો લીધો હતો તે એમણે ત્યાંના વડા પ્રધાનની રૂએ ખાલી કરાવ્યાં. જે મકાનોનો મુસ્લિમોએ કબજો લીધો હતો તે વાસ્તવમાં હિંદુ અને શિખોનાં હતાં, છતાં એ ખાલી કરાવવાની ફરજ એમણે બજાવી એ વાત તો ખરી. દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાતાં એક મહિનો લાગી જાય તો મને વાંધો નથી. ખાલી મારા ઉપવાસ છોડાવવા સારું થઈને જ જનતાએ કંઈ કરવાની જરૂર નથી.

“એટલે હું ઈચ્છું છું કે હિંદુ, શિખ, પારસી, ઈસાઈ અને મુસલમાનો અને જે લોકો ભારતમાં છે તે ભારતમાં જ રહે અને ભારત એવો દેશ બને કે જેમાં તમામ લોકોના જાનમાલ સલામત હોય. આમ બનશે તો જ ભારત પ્રગતિ કરી શકશે.”

(ક્લેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી, ગ્રંથ ૯૦, પાન ૪૧૩)

“ મેં સાફ સાફ શબ્દોમાં કહ્યું છે તેમ નિઃસંદેહ મારા ઉપવાસ દેશમાંની મુસ્લિમ લઘુમતી માટે છે અને એટલે જરૂર એ દેશના હિંદુઓ અને શિખોની તથા પાકિસ્તાનમાંના મુસ્લિમોની વિરદ્ધ છે.....

આ ઉપવાસ પાકિસ્તાનમાં વસતી લઘુમતીઓ માટે પણ છે તેમ જ ભારતમાંની મુસ્લિમ લઘુમતી માટે પણ છે.” (જાન્યુઆરી ૧૫, ૧૯૪૮ પ્રાર્થના પ્રવચનમાંથી. કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી. ગ્રંથ ૯૦, પાન ૪૨૮-૪૨૯)

પરિશિષ્ટ - ૪

ગાંધીજીના ઉપવાસને ત્રીજે દિવસે હિંદ સરકારે સરકારી યાદીમાં જાહેર કર્યું કે, પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ રૂપિયા તત્કાળ ચૂકવી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો છે. અગાઉ તેણે લીધેલા વલણને “કાનૂની તથા બીજી દૃષ્ટિએ” વાજબી ઠરાવીને, પાકિસ્તાનની સરકારે આગળ કરેલી દલીલોને હકીકતોથી વેગળી તરીકે જણાવી. મજકૂર યાદીમાં વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું :

“રાષ્ટ્રપિતાએ આદરેલા ઉપવાસ અંગે દુનિયાભરમાં ફેલાયેલી ચિંતાની લાગણી સરકાર પણ અનુભવી રહી છે. હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંબંધોને વિષમય કરી રહેલાં બૂરાઈની લાગણી, પૂર્વગ્રહ તથા વહેમને દફનાવી દેવાના માર્ગો અને ઉપાયો ખોળવાનો તેણે ઉત્સુકતાપૂર્વક તેમની સાથે પ્રયાસ કર્યો છે. ગાંધીજીના હૃદયમાં છે તે હેતુની દિશામાં તેમને હરેક રીતે મદદરૂપ થવાની સાચા દિલની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને, રાષ્ટ્રના આત્માની યાતનાનો અંત લાવવાની ચળવળમાં નક્કર અને નોંધપાત્ર ફાળો આપવાનું તથા પ્રજાના મનને આજનાં અજંપો, કડવાશ તથા વહેમની દિશામાંથી રચનાત્મક અને સર્જક પ્રયાસો તરફ વાળવાનું સરકારે વિચાર્યું છે. હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ઘર્ષણ પેદા કરનારાં સઘળાં કારણો, રાષ્ટ્રના હિતને નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના, શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં દૂર કરવાને સરકાર ઈતેજાર છે.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન -૩૮૪)

શાંતિ સમિતિ ૧૮મી જાન્યુઆરીએ સવારે ફરીથી મળી. આગલી રાત્રે ગેરહાજર રહેલાઓ એમાં હાજર રહ્યા હતા. શહેરનાં સઘળાં મહત્વનાં જૂથોના તથા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. એમાં કારોલબાગ, સબજીમંડી તથા પહાડગંજ એ ત્રણ શહેરના સૌથી વધારે તોફાનગ્રસ્ત વિસ્તારોના નિરાશ્રિતોના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. ગાંધીજીએ રજૂ કરેલી શરતો એ બધાએ સ્વીકારી અને નીચેની પ્રતિજ્ઞા પર તેમણે પોતાની સહી કરી :

“અમે જાહેર કરવા માગીએ છીએ કે, હિંદુઓ, મુસલમાનો, શિખો તથા બીજી કોમોના માણસો દિલ્હીમાં ફરીથી એક વાર ભાઈઓની જેમ અને પૂરેપૂરા મેળથી રહે એ અમારી હૃદયપૂર્વકની ઈચ્છા છે. અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે, અમે મુસલમાનોનાં જાન, માલમિલકત તથા ધર્મનું રક્ષણ કરીશું અને દિલ્હીમાં બનવા પામ્યા છે એવા બનાવો ફરીથી બનશે નહીં.

“૧. અમે ગાંધીજીને ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે, પ્વાજા કુતબુદ્દીનની દરગાહ આગળ ભરાતો વાર્ષિક મેળો અગાઉનાં વરસોની જેમ આ વરસે પણ ભરાશે.

“૨. મુસલમાનો અગાઉની જેમ જ સબજીમંડી, કારોલબાગ, પહાડગંજ અને અન્ય વિસ્તારોમાં છૂટથી હરીફરી શકશે.

“૩. જે મસ્જિદો મુસલમાનોએ છોડી દીધી છે અને જે હાલ હિંદુઓ તથા શિખોના કબજામાં છે તે પાછી સોંપવામાં આવશે. મુસલમાનો માટે અલગ રાખવામાં આવેલા વિસ્તારોમાં બળજબરીથી વસવાટ કરવામાં નહીં આવે.

“૪. અહીંથી ચાલ્યા ગયેલા મુસલમાનો પાછાં આવવા ચાહતા હોય તો તેઓ દિલ્હી પાછા ફરે એમાં અમે વાંધો લઈશું નહીં અને મુસલમાનો અગાઉની જેમ જ પોતાનો ધંધોરોજગાર કરી શકશે. અમે ખાતરી આપીએ છીએ કે આ બધી વસ્તુઓ અમારા અંગત પ્રયાસો દ્વારા કરવામાં આવશે અને નહીં કે પોલીસો અથવા લશ્કરની મદદથી.

“અમારા પર ભરોસો રાખવાને અને પોતાના ઉપવાસ છોડવાને તથા અગાઉની જેમ જ અમને દોરવાનું ચાલુ રાખવાને અમે મહાત્માજીને વિનંતી કરીએ છીએ.”

(મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ ગ્રંથ : ૪, પાન - ૩૯૮)

તહોમતનામું

હિંદુવાદીઓ બીજી કેટલીક ખોટી વાતો કરે છે. દા.ત. સ્વામિ વિવેકાનંદ, સુભાષબાબુ, ભગતસિંહ, ચંદ્રશેખર આઝાદ વગેરે શહીદો હિંદુવાદી હતા તેવું ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમાંનો એક પણ હિંદુવાદી નહોતો, છતાં એકધારા પ્રચારથી એ વાત જનતાના ચિત્ત પર ઠસાવવામાં આવે છે. એવી જ એક ખોટી વાત તે સરદાર પટેલને હિંદુવાદી અને હિંદુવાદ-તરફી ચીતરવાનો પ્રયાસ. નીચેનાં બે અવતરણો સરદાર પટેલના પત્રોમાંથી લીધાં છે.

“રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ (આર. એસ. એસ.) અને હિંદુ મહાસભા તેમાંય ખાસ તો સંઘની કાર્યવાહી અને તેને કારણે દેશભરમાં જે વાતાવરણ નિર્માણ થયું તેને કારણે જ ગાંધીજીના ખૂનની ઘટના બની એમ અમને મળેલા અહેવાલ કહે છે. ગાંધીજીના ખૂનના કાવતરામાં હિંદુ મહાસભાના જહાલ વિચારવાળું જૂથ પણ ભળ્યું છે. આ બાબતો અંગે મારા મનમાં તલ માત્ર પણ શંકા નથી.” (સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ડો. શ્યામા પ્રસાદ મુખર્જી જોગ લખેલા પત્રમાંથી - “સરદાર પટેલ્સ કોરસ્પોન્ડન્સ”, ખંડ ૬, પાન ૩૨૩)

“સંઘના નેતાઓનાં ભાષણો કોમવાદના ઝેરથી ભરેલાં હોય છે. સંઘના ઝેરને કારણે જ મહાત્મા ગાંધીની હત્યા થઈ છે. સંઘના લોકોએ ગાંધીજીનું ખૂન થયા બદલ મીઠાઈ વહેંચીને આનંદ મનાવ્યો છે.” (સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સર સંઘચાલક શ્રી ગોલવેલકર ગુરુજીને તા. ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ લખેલા પત્રમાંથી)

... તો દુનિયાને કહેજો

“ જો હું રોગથી મરું, અરે એક નાનકડી ફોડકીથીય મરું તો તું દુનિયાને પોકારી પોકારીને કહેજે કે આ દંભી મહાત્મા હતો. તો જ હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં મારા આત્માને શાંતિ થશે. ભલે મારે ખાતર લોકો કદાચ તને ગાળો દે, મારી નાખે, પણ રોગથી મરું તો દંભી મહાત્મા જ ઠેરવજે. પણ અઠવાડિયા પહેલાં જેમ ધડાકો થયો તેમ કદાચ કોઈ મને ગોળીથી મારે અને તે સામી છાતીએ ઝીલું છતાં મોઢામાંથી સિસકારો ન નીકળતાં રામજીનું રટણ ચાલતું હોય તો જ કહેજે કે સાચો મહાત્મા હતો.”

(મૃત્યુના વીસથી પણ ઓછા કલાક પહેલાં ઉચ્ચારાયેલા શબ્દ)

- મો. ક. ગાંધી

લેખક વિશે

યુનીભાઈ વૈદ્ય ગુજરાત લોકસમિતિના મંત્રી છે. ૮૦ વર્ષની જૈફ વય છતાં આજે પણ પાણી સંગ્રહ તથા બીજાં કામોમાં સક્રિય છે.

ગાંધીજીની હાકલને માન આપી ભણતર છોડ્યું. ૧૯૪૨ની ભારત છોડો ચળવળમાં ભૂગર્ભમાં રહી કામ કર્યું. નારાયણ દેસાઈ અને પ્રબોધ ચોકસી સાથે પણ પ્રકાશન સમિતિની સ્થાપના. પાછળથી ભૂમિપુત્રના સંપાદક.

કાશીમાં સર્વ સેવા સંઘ પ્રકાશનના મંત્રી તરીકે જવાબદારી સંભાળી, વિનોબાની આસામ યાત્રા વખતે સર્વોદય સાહિત્ય - અસમિયાનું પ્રકાશન સંભાળ્યું. થીની આક્રમણના સંદર્ભમાં વિનોબાના આદેશથી કુલ ૧૨ વર્ષ આસામમાં. ગુજરાત પાછા ફરી ભૂમિપુત્રનું સંપાદન. કટોકટીનો ખુલ્લો વિરોધ કરવાને કારણે મિસા હેઠળ સાત માસનો જેલવાસ. પ્રિસેન્સરશીપ (પહેલેથી લખાણ તપાસરાવવા) - ના કાયદાની સામે ગુજરાત હાઈકોર્ટમાં સફળ ઐતિહાસિક લડત.

ગુજરાત લોકસમિતિના ઉપાધ્યક્ષ અને પછી અધ્યક્ષ. અનેક પ્રશ્નો લઈને લોકઆંદોલનો. શામળાજી નજીક રાજસ્થાનની સરહદે ખુલેલા દારૂના બાર સામે સફળ આંદોલન, બનાસ નદી નીચેવાસના રાઈપેરીયન રાઈટ્સ - તટવર્તીય અધિકારોની સફળ લડત. બનાસ નદીમાં ગુમબંધોનું નિર્માણ. બહુરાષ્ટ્રીય કંપની કારગીલ સામે સર્વ સેવા સંઘ અને ગુજરાત સર્વોદય મંડળ સાથે મળી સફળ લડત. ગુજરાત સરકારે કડાદરા ગામની ૨૦૦ વીધા જમીન બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીને વેચી તેની સામે લોકલડત આપી સોદા રદ કરાવ્યો. બંધના વિસ્થાપિતોના પુનર્વાસ તથા બીજાં ઘણાં કામો હાથ પર. ગુજરાતના સૂકા વિસ્તારને કારણે સરદાર સરોવરના કામમાં સક્રિય.